

**BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ**

مجلة كلية الإلهيات في جامعة بينكول

Bingöl University
Journal of Theology Faculty

ISSN: 2147-0774

Cilt : II Sayı : 4

Yıl : 2014 / 2

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, hakemli bir dergidir.

Yılda iki sayı olarak yayımlanır. Yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları yayıncı kuruluşa ait olup, izinsiz, kısmen veya tamamen basılamaz, çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz.

İ'câz İlminin Doğuşu ve Tarihi Süreci^{*}

Naim DÖNER^{**}

Özet

Bu makalede öncelikle i'câz kavramı ve bir izafet terkibi olan İ'câzu'l-Kur'an'ın/ Kur'an İ'câzının anlamı üzerinde durulmuş, nüzûl süreci boyunca müşriklerin Kur'an'a karşı takındıkları tutuma, i'câz ilminin doğuşuna, bu ilmi doğuran sebeplere ve el-Cahız'dan başlayarak er-Râfiî'ye kadar i'câz ile ilgili âlimlerin yaptığı önemli çalışmalara yer verilmeye gayret edilmiştir. Ayrıca onların Kur'an i'câzına dair görüşlerine işaret edilmiştir. Uzun bir fetret döneminden sonra hicri on dördüncü asırda er-Rafîî ile i'câz çalışmalarında yeni bir canlanma ortaya çıkmıştır. Bu nedenle onun çalışmasına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İ'caz, Kur'an i'câzı, İ'câz tarihi, Kur'an'ın i'câz yönleri.

The Birth and Historical Process of I'caz Discipline

Abstract

This article focuses primarily on the concept of i'câz and meaning of i'caz al-Qur'an. It also covers the polytheists' attitudes towards the Holy Quran during the period of revelation, the birth of I'caz discipline and the assumptions underlying the birth of I'caz discipline. Additionally, this study covers important works related to i'câz starting from the period of el-Jahiz to er-Râfiî. Moreover, such scholars' views about Quran's i'câz/baffling are pointed out. After a long period of interregnum, in the fourteenth century AH, starting with er-Rafii some works on the i'câz were introduced. Therefore, er-Rafii's work is also referred to in this study.

Key Words: I'caz, i'caz al-Qur'an, history of i'câz, aspects of i'caz al-Qur'an.

^{*} Bu makale, Naim Döner tarafından Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan "Celâleddin es-Süyûtî'nin 'Mu'taraku'l-akrân fî i'câzil-Kur'an' Adlı Eserinin Kur'an'ın İ'câz Yönleri Açısından Değerlendirilmesi" adlı doktora çalışması esas alınarak hazırlanmıştır.

^{**} Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı.

Giriş

Cenab-ı Allah en mükemmel biçimde yarattığı insanı, bir başına bırakmayarak hayatı boyunca ona kılavuzluk edecek ve kendi mesajını ona ulaştıracak beşer olan seçkin bir takım insanları da elçi olarak göndermiştir. Yüce Allah, mucize olarak adlandırılan olağan üstü bir takım burhan ve deliller ile elçi olarak gönderdiği peygamberlerin nübüvvetlerini desteklemiştir. Mucizelerin ortak özelliği, peygamberlerin doğruluğunu ortaya koymak, Cenab-ı Allah'ın sonsuz kudretini göstermek ve insanları hidayet yoluna sevk etmektir.

Peygamberlerin gösterdiği mucizeler incelendiğinde, onların toplumların sosyo-kültürel gelişim seyrine paralel olarak farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Arap toplumunun fesahat ve belagatin zirvesinde olduğu bir dönemde Arap edebiyat dâhilerini fesahat ve belagatiyle hayretler içinde bırakan Kur'an-ı Kerim Muhammed (s.a.v)'e bir mucize olarak gönderilmiştir. Şiir ve nesir olmayan fakat bunlardan çok daha etkili olan Kur'an, kısa sürede nazmı ve telifi, öğüt ve kıssaları, telkin ve tavsiyeleri, mesel ve hitapları, hüccet ve delilleri, üslup ve eşsiz yönleriyle insanları cahiliye çağının karanlığından kurtarmış, putperestlik gibi batıl bir inanca son vermiştir. İşte bu yönleriyle Arap edebiyat geleneğini sarsan Kur'an, belagat bilginlerini hayrette bırakmış, yüksek belagat burçlarında gezinen şairlerin şiirlerini geride bırakmış ve onlar, Kâbe duvarına astıkları şiirlerini indirmek zorunda kalmışlardır. Bu sebeple de kıskançlıklarını gizleyememiş ve her halleriyle düşman olduklarını sergilemekten geri durmamışlardır. Bu düşmanlıklarına rağmen duygularına hâkim olamadan gizli bir şekilde Kur'an'ı dinlemekten kendilerini alamamışlardır. Kur'an farklı zaman aralıklarıyla inen tahaddî ayetleriyle bir benzerini hatta bir süresine benzer bir süre getirmeleri konusunda meydan okumuş, fakat onun bu meydan okumasına nübüvvet çağında Arap edebiyatının zirvesinde bulunanlarca cevap verilemediği gibi sair zamanlarda da buna bir cevap verilememiştir. Muaraza maksadıyla ortaya konduğu iddia edilen beşerî bazı metinler, fesahat ve belagat, konu ve muhteva yönüyle Kur'an'ın yüksek ifade gücü karşısında güneşin aydınlığındaki mum kadar dahi parlamamış ve bu muaraza çabaları sahiplerini gülünç duruma düşürmüştür. Binaenaleyh, son ilahî vahiy olan Kur'an'ın erişilemez olması, onun ebedî mucize olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Kur'an asırlar geçmesine rağmen canlı-

lık, tazelik, üslup ve içerdiği konular ve bunların beyan edilmesi yönünden hiçbir özelliğini kaybetmemiştir.

1. İ'câz ve İ'câzu'l-Kur'an

Nüzul süreci ve sonrasında Kur'an'ın i'câz tarihi ve bu konuda yapılan çalışmalara geçmeden önce "i'câz" kavramı ve "İ'câzu'l-Kur'an" terkihi üzerinde durmamız yerinde olacaktır.

1.2. İ'câz

Arapça'da عَجَز fiilinin mastarı olan عَجَز kelimesi sözlükte, القدرة عدم العجز örneğinde olduğu gibi "zayıf düşmek, bir şeye gücü yetmemek, aciz olmak" anlamlarına geldiği gibi "bir şeyin sonu" anlamına da gelmektedir.³ Bir şeyden geri kalma anlamına da gelen العجز / "acz" kelimesi, zamanla anlam kaymasına uğrayıp "kudretin" zıddı anlamında "bir fiili yapamaktan kaynaklanan kusur"un adı olmuştur.⁴ الإعجاز / "İ'câz" sözcüğü de عَجَز fiilinin mastarıdır. Sözlükte i'câz; aciz bırakmak, bir şeye karşı aciz kalmak ve bir şeyi aciz bulmak anlamlarına gelmektedir.⁵ Ayrıca i'câz; kişinin, aciz hasmına karşı galip gelip ondan kurtulması anlamına da gelmektedir.⁶ يقال الاعجاز الفوت والسبق أعجزني فلان ای فاتني i'câz; mucizin haline nispetle "fevt ve sebk" yani "geçip kurtulmak" anlamına gelirken acizin haline nispetle zaaf ve zayıflık anlamına gelmektedir.⁷ Aczin lügat anlamı daha çok zaaf ve bir şeyi elde etme gücünü yitirme etrafında yoğunlaşırken, i'câz da bir ameli, görüş ve tedbiri ortaya koyma konusunda kudretin zeval bulması etrafında yoğunlaşmaktadır.⁸ Nitekim

3 İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim, *Lisânu'l-Arab I-VI*, Thk: Abdullah Ali Kebir-Muhammed Ahmed Hasbullah-Haşim Muhammed eş-Şazeli, (Tabaa Cedide), Daru'l-me'arif, Kahire ts, IV, 2816 vd (a.c.z. mad); İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga I-VI*, Thk: Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-fikr, yy, 1399/1979, IV, 232 vd; el-Cevâhiri, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihahu'l-Arabiyye I-VI*, Thk: Abdulğafur Attar, (2.Baskı), Dâru'l-ilm li'l-melayin, Beyrût 1399/1979, III, 883 vd.

4 Menna' Halil el-Kattan, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'an*, Mussese'tu'r-Risâle, Beyrût, 1996, s. 256.

5 ez-Zebidî, Muhammed Murtaza el-Huseynî, *Tâcu'l-arûs min cevhereti'l-kâmûs I-XL*, Thk: Abdussettar Ahmed Ferrac, Matbaatu hukumeti'l-Kuveyt, el-Kuveyt 1385/1965, XV, 211 (a.c.z. mad); el-Firûzâbâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub *el-Kâmûsu'l-muhîr*, İşraf: Muhammed Naim el-Arkusî, Muessesetu'r-risâle, Beyrût 1426/2005, s. 516; *el-Mu'cemu'l-vecîz*, Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye, Mısır 1980, (a.c.z. mad).

6 Salah Abdulfettah el-Hâlidî, *İ'câzu'l-Kur'ani'l-beyânî ve mesâdiruhu'r-Rabbânî*, (1. Baskı), Dâru Ammar, Amman, 1421/2000, s. 15.

7 ez-Zebidî, *Tâcu'l-arûs*, XV, 211 (a.c.z. mad.)

8 el-Firûzâbâdî, Mecduddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kub, *Besâiru zevi't-temyiz fi letâîfi'l-*

Kur'an, kardeşini öldüren Âdem (a.s)'ın iki oğlundan birinin, öldürdüğü kardeşinin cesedini ne yapacağı konusunda düştüğü çaresiz durumu ve acziyeti⁹ anlatırken قَالَ يَا وَيْلَتَىٰ أَعَجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ فَأُوَارِيَ سَوَاءَ أَمِي "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini örtmekten aciz miyim ben?"¹⁰ Bu ve buna benzer ayetlerde¹¹ kullanılan i' câz ve türevlerinin, acize nazarla hep bir eylemi, görüş ve tedbiri ortaya koyma konusunda acizin güç ve kudretinin zevalini ortaya koyarken mucize nazarla da acizin mucize karşı çaresizliğini ve acziyetini ortaya koyduğu görülmektedir.

1.3. İ' câzu'l-Kur'an

Bir izafet terkibi olan İ' câzu'l-Kur'an'ın anlamı; Kur'an'ın, kendisiyle meydan okuduğu ayetlerinin bir benzerini ortaya koyma ve risâlet davası hususunda Arapları ve daha sonra gelen nesilleri muaraza etmekten aciz bırakmak suretiyle Hz. Peygamber'in doğruluğunu ortaya koymaktır.¹² Yine Kur'an i' câzı "Kur'an'ın, sahip bulunduğu edebî üstünlük ve muhteşem muhteva zenginliği sebebiyle benzerinin meydana getirilememesi diye de tanımlanır. Edebî üstünlük özelliği, birinci derecede Arap diline vakıf olan edipleri ilgilendirirken, muhteva üstünlüğü ise bunlarla birlikte bütün akl-ı selim ve ilim sahiplerini ilgilendirmekte ve bu durum, Kur'an'ı evrensel bir ilahi mesaj haline getirmektedir.¹³

Kelamda ve sözde i' câz ise anlamın, diğer bütün yollardan en belîğ olan bir yolla ifade edilmesidir.¹⁴ Şu halde "Kur'an i' câzı; Kur'an'ın ister beyan, belâgat ve fesahatinde, ister teşri' ve tanziminde, ister geçmiş ve

kitâbi'l-'aziz I-VI, Thk: Muhammed Ali en-Neccar, el-Meclisu'l-a'lâ li'ş-şuuni'l-İslamiyye-Lecnetu ihyai't-turasi'l-Arabî, Kahire 1412/1992, IV 22; el-Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlu't-tefsir ve kavâiduhu*, (. Baskı), Daru'n-nefais, Beyrût, 1406/1986, s. 307.

9 Muhammed et-Taberî, b. Cerir, *Câmiu'l-beyan 'an tefsiri âyi'l-Kur'an I-XXVI*, (Thk., Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Daru hicr, Kahire 1422/2001, VIII, 345.

10 Maide, 5/31.

11 Tevbe, 9/2; Hacc, 22/51; Ankebut, 29/22; Sebe', 34/5; Bkz. ez-Zebidî, *Tâcu'l-'arûs*, XV, 211, (acz, mad).

12 ez-Zürkânî, Muhammed b. 'Abdulazim, *Menâhilu'l-irfan fi 'ulûmil-Kur'an I-II*, (Thk: Fevvez Ahmed Zumerli), Dâru'l-kitabi'l-Arabî, Beyrût 1415/1995, II, 259; Sabır Hasan Muhammed Ebû Süleyman, *Mevridu'z-zam'an fi ulûmi'l-Kur'an*, Daru's-Selefiyye, Bombay 1404/1984, s. 97; el-Kattan, *Mebâhis*, s. 258-259; Mustafa Dib el-Buğa-Muhyiddin Dib el-Mıstı, *el-Vâdih fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-'ulûmi'l-insaniyye, Dimaşk 1998, s. 151.

13 Yusuf Şevki Yavuz, "İ' câzü'l-Kur'an", *DİA*, TDV. Yay., İstanbul 2000, XXI, 403.

14 el-Cürçânî, es-Seyyid eş-Şerif, Ali b. Muhammed *Kitabut-ta'rifat*, Mektebetu Lübnan, Beyrût 1985, s. 23; Muhammed b. 'Abdulaziz el-Avacî, *İ' câzu'l-Kur'ani'l-Kerim inde şeyhi'l-İslam İbn Teymiyye*, Mektebetu Dari'l-minhâc, Riyâd 1427, s. 96.

gelecekle ilgili verdiği haberlerde olsun beşer takatinin üstünde olması nedeniyle beşerin, onun bir benzerini getirmekten aciz olduğu zirve bir noktada bulunması", ¹⁵ anlamına gelmektedir. Buna göre Kur'an i'câzının anlamı, Kur'an'ın nazmı, anlamlarının sıhhati ve lafızlarının ardı sıra fasih oluşu etrafında yoğunlaşmaktadır. ¹⁶ Zira Allah Teâlâ, Hz. Peygamber'in nübüvvetini, fusehânın kelamını altüst eden Kur'an'ın fesahati ve edebî üstünlüğü üzerine bina etmiştir. ¹⁷ Kur'an i'câzından maksat, Kur'an'ın harikulade oluşu, kendilerine meydan okumasına rağmen muaraza maksadıyla hiç kimsenin ona muarazada bulunamayışındır. ¹⁸ Buna göre Kur'an'ın, beşer üstü bir kitap olması, muarızlarına meydan okuması ve buna karşılık kendisine nazire yapılamamış olması onun en büyük i'câz delillerindendir. ¹⁹

Esasen Kur'an'ın mezkûr icazından maksat bizzat Kur'an'ın, insanları aciz bırakması değildir. Bilakis Kur'an i'câzından maksat, icazın lazımıdır. O da bu kitabın hak olduğunu ve onu getiren elçinin de doğru olduğunu ortaya koymaktır. ²⁰ Diğer bütün peygamberlerin mucizelerinde de durum aynıdır. Bu mucizelerden maksat mucizelerin, peygamberlerin Allah'tan alıp insanlara tebliğ ettikleri hususlarda sadık olduklarına delâlet etmesidir. İnsanlar, mucizeler karşısında acziyetlerinin farkına varır, onların yüce bir hikmet gereği, Allah katından geldiklerini anlayıp iman ederler. ²¹ Başka bir ifade ile mucizeden asıl maksat, mucizenin hak ve onu getiren peygamberin de doğru olduğuna dair hüccet ortaya koymaktır. Bir mucize ortaya konmadan peygamberin nübüvvetinin ispatlanması zordur. Çünkü

15 Musa İbrahim el-İbrahim, *Buhûsun menheciyye fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Daru Ammar, Amman, 1414/1996, s. 126; Hasan Diyaüddin İtr, *el-Mu'cizetu'l-halide*, Dâru'l-beşairi'l-İslamiyye, Beyrût 1415/1994, s. 107.

16 İbn 'Atiyye el-Endülûsî, Ebû Muhammed Abdülhakk b. Çâlib, *el-Muharreru'l-veciz fi tefsiri kitâbillahi'l-'aziz I-VI*, Thk: Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût, 1422/2001, I, 52; es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 1007; bkz. Salah Abdulfettah el-Halidî, *İ'câzu'l-Kur'ani'l-beyânî*, s. 16-17.

17 İbn Adil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî, *el-Lubab fi ilmi'l-Kitâb I-XX*, Thk: Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavved-Muhammed Sa'd Ramazan Hasan-Muhammed el-Mütevellî ed-Dımaşkî, (1.Baskı), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût 1419/1998, I, 329.

18 Ahmed Muhtar Ömer, *Kâmûsu'l-Kur'ani'l-Kerim (Lugatü'l-Kur'an dirâse tevsiikiyye fenniyye)*, (2.Baskı) Mektebetu's-şeria, Kuveyt 1418/1997, s. 185.

19 Cüneyt Eren, "Kur'an-ı Kerim'in İ'câz Çeşitleri", *Diyanet İlmi Dergi*, (Kur'an Özel Sayısı), DİB Yay., (2. baskı), Ankara 2012, s. 381.

20 Muhammed Mustafa Muslim, *Mebâhis fi i'câzi'l-Kur'an*, Dâru'l-müslim, Riyad 1416/1996, s. 20; Muhammed el-Avâci, *İ'câzu'l-Kur'ani'l-Kerim 'inde şeyhi-İslâm İbn Teymiyye*, s. 96.

21 ez-Zürkânî, *Menâhil*, II, 259.

Peygamber'in doğruluğuna dair delil olarak getirilen ve Peygamberin Hak Teâlâ'dan aldıklarını tebliğ ettiğini bildiren burhan bir yana, Peygamberin yalancıdan ayırt edilmesi güçtür. Cenab-ı Allah'ın, tebliğ anında mucizeyi ortaya koyması, Risâlet davası konusunda Peygamberi teyit eder. Allah Teâlâ'nın yalancıyı teyit etmesi muhaldir. Çünkü yalancının teyidi, onu tasdiktir, yalancının tasdiki ise kiziptir. Bunu da Hak Teâlâ'ya isnat etmek muhaldir.²²

Kur'an'da "*I'câzu'l-Kur'an*" terkibi geçmemektedir. Fakat Kur'an'da, onun her hangi bir beşer kelamı olmadığı ve insanların bir benzerini meydana getirmekten aciz kaldıkları ilâhî bir kelam olduğu hususu ısrarla vurgulanmakta, hatta Hz. Muhammed'in vahiy adı altında söz uydurması halinde şiddetle cezalandırılacağı tekitle belirtilmektedir.²³ Kur'an, Hz. Peygamber'in risâletini inkâr edenlerin, diledikleri takdirde Kur'an'a benzer sözler söyleyebilecekleri yolundaki iddialarını²⁴ cesaretle dile getirmekte ve Resûl-i Ekrem'den hissî mucizeler göstermedikçe iman etmeyecekleri şeklindeki tutumlarını bildirmekten asla çekinmemektedir.²⁵ Kur'an, kendisinin yeterli bir mucize olduğunu ifade etmekte,²⁶ benzerini ortaya koymaları için dilediklerinden yardım alarak meydan okumaktadır.²⁷

2. Kur'an İ'câz İlminin Tarihine Bakış

2.1. Müşriklerin Kur'an'a Karşı Tutumu

Nübüvvet çağı, Allah Resûlü ve ashabına savaş ilan eden müşrikler arasında şiddetli bir mücadeleye sahne olmuştu. Müşrikler, Kur'an'ın gönüllere tesir etmesine engel olamamış, fakat "*şu halde bu Kur'an'ı dinlemeyin, okunduğu zaman gürültü çıkarın. Umulur ki bu yolla galip gelirsiniz,*"²⁸ yaygarasını koparmaktan da geri durmamışlardı.²⁹

22 Muhammed Abduh, *Risâletü't-tevhîd*, Daru'n-nasr, Kahire 1969, s. 76-77; Mustafa Müslim, *Mebahis*, s. 20.

23 Hakka, 69/44.

24 Enfal, 8/31.

25 İsra, 17/90-93.

26 Ankebut, 29/50-51.

27 Ankebut, 29/50-51.

28 Fussilet, 41/ 26.

29 Ganim Kaddurî el-Hamed, *Muhâderâtun fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Daru Ammar, Amman, 1423/2003, s. 238.

Esasen Kur'an'ın beyan i'câzı bi'setin başlangıcından itibaren Araplar üzerinde varlığını ortaya koymuştu. Hz. Peygamber, Rabbinden aldığı vahiyleri okumaya başlamasıyla Kureyş, doğal olarak Kur'an'ın eşsiz edebî zevkini anlamış, Arapların beyan bakımından Kur'an gibi bir metni ortaya koymaktan aciz olduğunu kavramış ve Kur'an'ın beşer kalamı olmadığı gerçeğini kabul etmişti. Bu nedenle putperest Kureyşliler, Kur'an ile muhatapları arasına girmeye başlamış, Peygamberliğin ilk yılından sonra hac mevsimi yaklaştığı vakit Mekke'ye gelen insanların yolunu keserek Kur'an'ı dinlemelerine mâni olmak amacıyla türlü entrikalar çevirmişlerdi. Bu amaçla müşrikler, Mekke'nin giriş noktalarını gözetim altına almış, Muhammed (s.a.v)'in söyledikleri şeyler konusunda gelen geçen herkesi uyarıp bu söylediklerinin toplum fertlerini birbirine düşüren bir büyü olduğu yaygarasını koparmaya başlamışlardı.³⁰

Aslında müşrikler, Kur'an'ı ne ile nitelendireceklerine dair şaşkınlığa düşmüşlerdir. Bu, onların "Kur'an şiirdir veya sihirdir yahut kehanettir" gibi iddialarda bulunmalarından anlaşılmaktadır. Hâlbuki onlar şiir, sihir ve kehanetin her türlüşünü gayet iyi biliyorlardı. Üstelik Kur'an'ın bunlardan hiçbirisi olmadığına da gayet farkındaydılar. Belki de Kur'an'ı bunlarla nitelemiş olmalarının nedeni, Kur'an'ın, sihir, şiir ve kehanetin akılları ve gönülleri üzerinde uyandırdığı tesire benzer bir tesiri uyandırmış olmasıdır. Dâru'n-Nedve de, onların Kur'an'ı sihir, şiir veya kehanet ile nitelendirmeleri konusundaki şaşkınlıklarına, çelişkilerine ve tartışmalarına tanıklık etmişti. Kur'an ile ilgili söyleyecekleri söz konusunda fikir birliği etmeleri gerekiyordu. Netice itibarıyla Velid b. Muğire el-Mahzûmî'nin görüşünü kabul ettiler: Hep birlikte Muhammed'in getirdiği kalamın kardeşi ile kardeşi, oğul ile babayı, koca ile eşi ve yakın akrabaları birbirinden ayıran büyü olduğunu söyleyecekleri konusunda anlaştılar.³¹ Binaenaleyh bu, müşriklerin, Kur'an'ın Arapların vicdanı üzerindeki büyüleyici beyan etkisinin farkında olduğunu göstermektedir. Müşrikler, sadece belâğlerin ve şairlerin değil, bütün Arapların Kur'an'ın beyan i'câzını iyice anlamalarından korkuyorlardı. Onlar Kur'an'ı şiir ve büyü olarak nitelemişlerdir.

30 İbn Hişâm, Ebû Muhammed Melik, *es-Siretu'n-Nebeviyye I-II*, (Thk: Ömer Abdusselam Tedmurî), Dâru'l-kutubi'l-Arabî, Beyrût 1433/2012, 175-176. vd; el-Cürcânî, Abdulkahir, *er-Risâletu's-şâfiye*, (Thk: Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlûl Sellam Dâru'l-me'ârif, Mısır ts., (Selasu resail içinde), s. 122-123.

31 İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye* 1,175-176.

Ancak onların somut bir şekilde Kur'an'ın her hangi bir ayetini bir şiir dizisine benzettiklerine ilişkin bir bilgi yoktur.³² Kur'an'ın, kendisinin "şiir" Hz. Peygamber'in de "şair" olarak nitelenmesine karşı gösterdiği tavrın, yeni ideoloji ile eskisi arasında yaşanan mücadelenin ışığı altında anlaşılması gerekmektedir.³³

Aslında müşriklerin Kur'an'a karşı davranış yönleri birbirinden farklıydı. Bazıları, delilleri düşünerek Müslüman oluyor, diğer bir kısmı da inada binaen Kur'an'ı kabul etmiyordu. Pek çoğu ise delilleri tam düşünmeden yüz çeviriyor veya belâgat konusunda üst düzeyde bulunmuyordu. Bunlar gerçeği görene kadar uzun bir zaman geçmiş oluyor, başkalarının, Kur'an'ın mislini getirmekten aciz olduğunu düşünmeye ihtiyaç duyuyor ve bu nedenle Müslüman olmaları da gecikiyordu...³⁴ Öte yandan müşrikler, Mekke'ye gelenler arasında hatipleri, beligleri ve seçkin şairleri araştırmıyordu. Onlara göre gelenler, hâlis Arap ve fusehâydi, fıtrat ve tabiatlarıyla, dillerinin güzelliğini ve onun üslup özelliklerini biliyordu.³⁵ Kur'an mucizesi sayesinde iman etme konusunda acele edenlerin hepsi söz ustası ve yüksek belâgat mertebesine ulaşan kimseler de değildi. Onlar, yetenekleri sayesinde Kur'an'ın muciz olduğunu anlamışlardı.

Kur'an'ın beyan gücünün, düşmanlarının gönülleri üzerinde dahi derin etkiler bıraktığı tarihsel bir gerçektir. Önde gelen bazı inatçı putperestlerin, bi'set çağının başlarında kavimlerinden gizli bir şekilde iradelerine hâkim olmadan Kur'an ayetlerini dinledikleri bir ibret vesika olarak karşımızda durmaktadır. Ebû Sufyan, Ebû Cehil ve Ahnes b. Şureyk, bir gece birbirinden habersiz bir şekilde evinde Kur'an okuyan Hz. Peygamber'i dinlemeye gitmişlerdi. Her biri bir yerde birbirinden habersiz oturmuş, Hz. Peygamber'i dinleyip şafak sökünce de dağılmışlardı. Ancak yolları kesişti ve birbirini kınayıp şöyle demişlerdi: Bir daha dönmeyiniz, bazı aptallarınız, sizi görürse onların kalbine bir kuşku girmiş olur. Sonra da dağılıp gitmişlerdi. Bir sonraki gece her biri arkadaşından habersiz oturduğu yere geri dönmüş ve şafak sökene kadar Kur'an'ı dinleyip sonra da

32 Bintü'ş-Şatî', Aîşe Abdurrahan, *el-İ'câzu'l-beyânî li'l-Kur'an ve mesâilu İbnî'l-Ezrak*, Daru'l-me'arif, Kahire, ts., s. 48

33 Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlahî Hitabın Tabiatı*, (çev.: Mehmet Emin Maşalı), Kitâbiyât Ankara 2001, s. 175.

34 el-Bâkılânî, Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed b. et-Tayyib, *İ'câzu'l-Kur'an*, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrût, 1429/2008 s. 25.

35 Bintü'ş-Şatî', *el-İ'câzu'l-beyânî*, s. 45.

dağılmışlardı. Yolda birbirleriyle karşılaşıncı biri diğerini kınamak suretiyle dönmek üzere sözleşmişlerdi. Fakat sözleşmeye rağmen üçüncü gece gizlice tekrar yerlerine dönüp Kur'an'ı dinlemeye devam etmişlerdi.³⁶

Hız. Peygamber'in tilavet ettiği ayetler, İslam'a en şiddetli bir şekilde düşman olan bazı kimselere ulaştığı vakit bunlar, bu ayetlerin beşer sözü olmadığına inanarak Hız. Peygamber'i tasdik edip ona karşı kuşandıkları silahı bırakmaya başladılar. Bunun en çarpıcı örneği, Kureyş arasında İslam'a en şiddetli düşman olanlar arasında gelen Hız. Ömer'in Müslüman oluş hikâyesidir.³⁷

Birinci Akabe biatinde Hazrec heyeti Resûlüllah'ın sadece Kur'an'dan bazı ayetler okumasıyla Müslüman olmuştu.³⁸ Akabe biati olayında Hız. Peygamber, arkadaşları Musab b. Umeyr'i Akabe'de biat edenlerle birlikte Kur'an'ı ve İslam'ı öğretmek üzere Medine'ye muallim olarak göndermişti. Musab, Esad b. Zurare'ye konuk olmuş, Esad'la beraber, Müslüman olmaları ümidiyle Benu Abdileşel mahallesine gitmişlerdi. Kabilenin önde gelen iki ismi Sa'd b. Muaz ve Useyd b. Hudeyr, Musab ve Es'ad'ın geldiğini duyunca rahatsız oldular... Musab, Kur'an'dan ayetler okumaya başlayınca Sa'd Müslümanlığını ilan ederek kavmine döndü ve onlara İslam'ı teklif etti. Akşam olmadan Benu Abdileşel mahallesinde Müslüman olmadık kadın ve erkek kalmadı.³⁹ Musab b. Umeyr Medine'de bir yıl boyunca onlara Kur'an okumuş, böylece Ensar'dan evinde Kur'an okunmadık ev kalmamış ve bu şekilde Yesrib hicretten iki sene evvel Kur'an ile fethedilmişti.⁴⁰

3. İ'câz İlminin Doğuşu ve Bu Konuda Yapılan Çalışmalar

3.1. İ'câz İlminin Doğuşu ve Doğuş Sebepleri

Şüphesiz Kur'an i'câzı, Kur'an'ın, Hız. Peygamber'e ilk inen ayetlerin nüzulü ile başlamış, Araplar da, hiç kimseye muhtaç olmadan Kur'an i'câzını ve Kur'an ayetlerinin ihtiva ettiği beyan güzelliğini fark etmişler-

36 İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *es-Siretu'n-nebeviyye I-II*, (Thk: Ahmed Ferid el-Mezidî), Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2004, 1, 226; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-nebeviyye*, I, 200.

37 İbn İshak, *es-Siretu'n-nebeviyye*, 1, 221 vd; İbn Hişâm, *es-Siretu'n-nebeviyye*, I, 214 vd. *es-Suyûtî, Târihu'l-hulefâ*, (1. Baskı), Mektebetu eser, İstanbul 1371/1952, 109-112.

38 el-Hattâbî, *Beyanu i'câzi'l-Kur'an*, s. 71.

39 İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 263 vd.)

40 el-Hattâbî, *Beyanu i'câzi'l-Kur'an*, s. 71.

di.⁴¹ Özellikle nübüvvet çağında sağlam Arap edebiyat zevki, muhataplarının Kur'an üslubunu idrak etmelerine yardımcı olmuştu. Başlangıçta Kur'an'ın kudsiyeti ve onun seviyesine çıkamayacaklarına dair onayları gönüllerinde hüküm sürmeye devam etmişti. Bu durum, Emevî devletinin sonlarına doğru saf Arap mizacı duruluğunu kaybetmeye başlayınca kadar devam etti. Fars ve Yunan kültürleri İslam toplumuna girmeye başlayınca insanlar soyut aklî metodlarla düşünmeye başladılar. Nübüvvet çağından Abbasîler yönetimi üzerinden bir süre geçinceye kadar İslam bilginleri i'câz meselesi ve i'câzın delilleri konusunda bir çalışmada bulunmadı. Bu zamana kadar böyle bir çalışmanın yapılmamış olması, Kur'an şanının tazimi ve onun makamına gösterilen saygının bir gereği olduğu gibi Kur'an'ın şahsî görüşler için tartışma alanı olmaktan korunması içindi. Hatta bu nedenle pek çok sahabe, Kur'an'ı tefsir etmekten çekinmiş ve bunu, Kur'an'ı rey ile tefsir olarak görmüş ve Allah'ın kelmından muraadin ne olduğunu keşfetme konusunda ona karşı ileri gitme olarak anlamıştı.⁴²

Neredeyse Emevîlerin sonuna kadar homojen bir toplum halinde yaşayan Araplar, bu dönemle birlikte Arap yarımadasından çıkmaya ve İslam'a yeni giren milletlerin kültürleriyle tanışmaya başladılar. İslamî fetihlerin genişlemesi, Arapların, başka unsurlarla aynı yerlere yerleşmeleri ve İslam'a yeni giren bazı halkların, eski kültürlerini, (Yunan, İran, Hint), inanç ve düşüncelerini girdikleri bu yeni dine sokuşturmaya çalışmaları, bazı şüphe tohumlarını ekmeye ve Kur'an'a yönelmeye başlamaları İslam düşüncesi ve Müslümanlar üzerinde derin sonuçlar meydana getirdi...⁴³

Böylece farklı kültürel cereyanların yaşandığı bu çevrede Arapların Kur'an'a benzer bir metni ortaya koyamamalarının sebebi konusu oldu. İlk olarak hicri ikinci asırda Basra'da bu fikir ortaya çıkmış olsa gerektir. Zira Basra; hadisçiler, edebiyatçılar, filozoflar ve kelimcilerin yanı sıra Seneviyye, Maniheizm, Dehriyye, Zerdüşlük gibi doğu menşeli fikir akım-

41 Ali Şevâh İshak, *Mu'cemu musenmfâti'l-Kur'ani'l-Kerim I-IV*, Dârü'r-rufâî, Rıyad 1403/1983, I, 141.

42 Abdulfettah Laşin, *Belâgatü'l-Kur'an fi âsâri Kâdi 'Abdalcabbar ve eseruhu fi'd-diraseti'l-belâğiyye*, Daru'l-fikri'l-'Arabî, Kahire ts, s. 425; ayrıca bkz. Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 46.

43 İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Müslim, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, (Tlk. İbrahim Şemsuddîn), Dârü'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1428/2007, s. 23; Abdurrauf Mahluf, *el-Bâkullânî ve kitabuhu i'câzu'l-Kur'an dirase tahliliyye nakdiyye*, Daru mektebeti'l-hayat, Beyrû, 1973, s. 28, 30.

larının, İslam dışı inançlara çağrıda bulunduğu bir yer durumundaydı.⁴⁴

Doğrusu Abbasiler dönemi İslam uygarlığının siyasal, sosyal, ekonomik ve bilimsel bütün yönleriyle gelişme kaydettiği bir çağdı. Harun Reşit zamanında “Dâru'l-Hikme” adıyla tercüme büroları kurulmuş, buralarda farklı dillerden Arapça'ya çeviriler yapılmıştı. İshak b. Süleyman, Yahya el-Bermekî ve el-Vakîdî kütüphaneleri gibi kişisel kütüphaneler tartışma meclisleri de bilimin gelişmesine önemli katkı sunuyordu. el-Kisâî ve Sibeveyh'in Harun Reşid'in huzurunda münazarada bulunmaları ile kelimcilerin ve filozofların tartışmaları bunun bariz örnekleridir.⁴⁵ İşte tercüme ve İslamî fetihler neticesinde Abbasiler devletinin başlarında felsefî fikirler de İslam dünyasına girmeye başladı. Rastgele düşünceleri almaya meraklı, görüşlerinde kapalı ve ağıdalı sözlerden hoşlananlar, derhal şaz olan fikirleri ve bu felsefeyi kapmaya başladı ve bu durum, uygun olmadığı halde sarfeyi Kur'an'a tatbik etmeye sevk etti. Sarfe görüşünün Hint felsefesinden menkul olması uzak bir ihtimal değildir.⁴⁶ Bunun sonucunda Kur'an ile ilgili ölçsüz fikirler ve görüşler ortaya çıktı.

Kur'an ile ilgili ortaya çıkan ilk söz, Yahudi asıllı Lebîd b. el-A'sam'a nispet edilir. Lebîd: Tevrat mahlûktur, şu halde Kur'an Tevrat gibi mahlûktur, diyordu. Ondan sonra da Benan b. Sem'an bu görüşü dile getirmeye başladı...⁴⁷ Zındık olan Ca'd b. Dirham bu görüşü, Benan b. Sam'an'dan aldı. Ca'd, Kur'an'ı açıkça ilk inkâr eden kişiydi. Kur'an fesahatinin muciz olmadığını söyledi. İnsanların fesahat bakımından Kur'an'ın bir benzerini hatta bu bakımdan daha güzelini ortaya koymaya kadir olduklarını iddia etti. Kur'an'ın halkı meselesinde İsa b. Sabih aşırı giden ilk kişi olmuştu.⁴⁸ Kur'an'ın asla muciz olmadığını söyleyenlerin en şedidi Ca'd idi. Sonra İsa b. Sabih gelir. İsa, Mu'tezilenin önde gelenlerinden olup en belikle-

44 Mustafa Müslim, *Mebâhis*, s. 46.

45 Şevkî Dayî, *Tarihü'l-edebî'l-Arabî I-IV*, Asru'l-Abbasiyyî'l-evvel, Dâru'l-me'ârif, Kahire 2004, III, 87-117. İlim alanında meydana gelen bu gelişmeler, el-Câhîz'ın ilk kurucusu olduğu belâğat ilminin de gelişmesine sebep olmuştur. (Muhammed Rifat Ahmed Zencir, *Mebâhis fi'l-belâğ ve i'câzî'l-Kur'ani'l-Kerim*, Tab': Abdullah Ahmed Musa, Dubai, 1428/2007, s. 61-62).

46 Bkz. Ebu Zehra, Muhammed, *el-Mu'cizetu'l-kubrâ*, s. 57; Muhammed b. Abdulaziz el-Avacî, *İ'câzu'l-Kur'ani'l-Kerim*, (1. Baskı), Mektebetu dari'l-minhac, Riyad, 1427, s. 97-98.

47 el-Benaniye hakkında geniş bilgi için Bkz, er-Râfiî, Mustafa Sadık, *İ'câzu'l-Kur'an ve'l-belâğetu'n-nebeviyye*, Daru'l-kitâbî'l-Arabî, Beyrût 1393/1983, s. 143.

48 er-Râfiî, *İ'câzu'l-Kur'an* s. 143-144.

rindendir. Daha sonra tekfir hastalığına yakalanır.⁴⁹ İsa, fesahat, nazım ve belâgat açısından insanların Kur'an'ın bir benzerini getirebileceklerini iddia eder. Hüseyin b. el-Kâsım el-Anan'ın arkadaşlarının mensup olduğu el-Hüseyniyye, kitaplarının ve kelimalarının Kur'an'dan daha belîğ ve daha açık olduğunu iddia eder.⁵⁰

Başta ulemanın çoğunluğu, Kur'an'ın i'câz yönleri ile ilgili konulara iltifat etmedi. Ancak Basra Mutezile Şeyhi Vasıl b. Ata(ö.131/749)'nın "Kur'an i'câzı kendi zatından değildir. İ'câz ancak Allah'ın, insanları ona muaraza düşüncesinden alıkoymasıdır" yolundaki görüşü nakledildikten sonra Basra Mutezile şeyhlerinden İbrahim b. Yesar Ebû İshak en-Nazzâm (ö.231/846)⁵¹ sonraları sarfe olarak adlandırılacak görüşünü Vasıl b. Ata'nın bu sözlerine bina etti.⁵² Böylece ilk olarak kelimcilerin önde gelen ismi Ebû İshak en-Nazzâm, Kur'an i'câzının sarfe ile olduğunu görüşünü benimsedi.⁵³ en-Nazzâm'ın sarfe görüşü daha sonra yayıldı: Bir grup onu tasvip ediyor, bir grupta ona karşı çıkıyordu.⁵⁴ Kuşkusuz âlimler arasında tartışılan problemde birisi de Kur'an'ın i'câzı meselesiydi.⁵⁵ İbn Kuteybe (ö.276/889)'ın "mülhitler Allah'ın kitabı Kur'an'a eleştiride bulundular... Kur'an aleyhinde lahn, nazım bozukluğu ve çelişki olduğuna hükmettiler..."⁵⁶ sözleri, Kur'an'a dair yanlış düşüncelere ve Kur'an ile ilgili yapılan çalışmaların nedenine işaret ediyordu.

Hatta durum daha sonra üçüncü yüz yılda kelim âlimleriyle özellikle Ebû Ali el-Cubbaî (ö.303/915)⁵⁷ ile yaptığı kelimî münakaşalarla meşhur olan İbn Ravendî'nin (ö.298/911)⁵⁸ Kur'an'ın nazım ve i'câzını itham

49 er-Râfî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 150.

50 Bkz. er-Râfî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 143-144, 150; Erol Ayyıldız, *Râfî'nin İ'câzu'l-Kur'an'ı ve Arap Edebiyatı Tarihi'nin Son Cildinin Tetkiki*, UÜİFD, Bursa 1991, Sayı: 3, C: II, , s. 141; Ahmet Çelik, "Alusi'nin Kur'an'ın İ'câzı İle İlgili Görüşleri," AÜİFD, Erzurum 2005, Sayı: 24, s. 52.

51 Hayatı için bkz. ez-Zirikli, *el-A'lam*, I, 41.

52 Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 46.

53 er-Râfî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 144; Muhammed el-Avacî, *İ'câzu'l-Kur'ani'l-Kerim*, s. 97-98.

54 er-Râfî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 146.

55 Abdulfettah Laşin, *Belâgatü'l-Kur'an*, s. 427.

56 İbn Kuteybe, *Te'vilu müşkili'l-Kur'an*, s. 22.

57 Ebû Ali el-Cubbâî, Muhammed b. Abdolvahhab el-Basrî, Mu'tezile şeyhidir. Pek çok eseri vardır. Onlardan birisi, *en-Nakd Ala İbn'r-Ravendî*'dir. 88 sene yaşayıp 303 te vefat etmiştir. (ez-Zehebî, *Siyeru a'lami'n-nubela*, Thk: Şuayb el-Arnaut-Ekremel-Busî, Müessesetu'r-risâle, Beyrût 1403/1983, XIV, 183-184.

58 İbn er-Ravendî, zamanında onun kadar kelim ve onun inceliklerini anlayan yoktu. İşin başında güzel ahlaklı, tuttuğu yol iyi ve hayâliydi. Sonra bütün bunlardan sıyrıldı. İlmi aklından çok daha büyüktü. Bazıları ölümü sırasında tevbe edip pişman olduğunu hikâye

iddiasıyla *ed-Damiğ'i*, risaletin iptali iddiasıyla *ez-Zumrude'yi* ve Hz. Peygamber'i itham amacıyla *el-Ferîd* adlı mel'un safsatalarını kaleme almaya kadar varmıştı.⁵⁹

Mu'tezilenin görüşleri, tercüme yoluyla elde ettikleri felsefe kitaplarıyla parlamaya ve Kur'an'ın i'câz vecihleri konusunda birbirine zıt görüşleri ortaya çıkmaya başladı.⁶⁰ Bazı mu'tezile bilginlerinin Kur'an fesahatının muciz olmadığı yolundaki sözlerinin taklit yoluyla toplumun geneline yayılmasından korkulunca Kur'an'ın fesahati, nazmı/söz dizimi ve telif yönleri ile ilgili genişçe söz söyleme ihtiyacı ortaya çıktı.⁶¹ Bu nedenle bu yanlış akımlara dur diyecek, dini her türlü yanlış anlayıştan uzaklaştıracak ilim adamlarının bir karşı koyma hareketine gereksinim duyuldu.⁶² Bu karşı koyma hareketi genel olarak Kur'an ilimleri alanında özel olarak da belâgat ve Kur'an i'câzı ilimleri alanında tasniflerin başlamasıyla ortaya çıktı.

3.2. Kur'an İ'câzıyla İlgili Yapılan Bazı Çalışmalar

İ'câz ilmini ve bu ilmin tarihî gelişimini ele aldıktan sonra, şimdi de i'câz konusunda yapılmış bazı çalışmaları tanıtmak istiyoruz:

1. el-Câhız (ö.255/869), "*Nazmu'l-Kur'an*".⁶³ Muhtemelen sarfeyi ilk reddeden kişi Kur'an i'câzı, belâgatı ve nazmı ile ilgili eserler yazan ve Kur'an'ın mahlûk olduğunu⁶⁴ iddia eden el-Câhız (ö.255/869) olmuştur.⁶⁵ Edebiyata dair eserlerinde⁶⁶ Kur'an i'câzıyla ilgili konulara işaret eden el-Câhız, Kur'an beyanı ve i'câzı ile ilgili "*Nazmu'l-Kur'an*" adıyla bilinen ilk

eder. (İbn en-Nedim, *el-Fihrist*, s. 216; es-Sâfedî, İbn Aybek Selahuddin Halil, *el-Vâfi bi'l-vefeyât I-XXIX*, Thk: Ahmed el-Arnâvud-Turkî Mustafa, Daru ihyâi't-turâsî'l-Arabî, Beyrût 1420/2000, VIII, 151.)

59 el-Hayyat el-Mu'tezilî, Abdurrahman b. Muhammed b. Osman, *el-İntisâr er-redd 'ala İbn er-Râvendî el-mulhid*, (2.Baskı) Mektebetu dari'l-Arabiyye, Kahire-Beyrût, 1413/1993, s. 26; es-Sâfedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VIII, 152.

60 er-Râfiî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 143-144; Ayyıldız, s. 141; Çelik, "*Alusi'nin Kur'an'ın İ'câzı İle İlgili Görüşleri*," s. 52.

61 er-Râfiî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 151.

62 Mahluf, *el-Bâkallânî ve kitabuhu i'câzu'l-Kur'an*, s. 31.

63 Tam adı Ebû Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Mu'tezilî olan el-Câhız'ın hayatı için bkz. ez-Zehabî, *Siyeru a'lâm*, XI, 526-530.

64 el-Câhız, *Halku'l-Kur'an*, (Resailu'l-Cahız1-IV), (1.Baskı), Mektebetu'l-hancı, Mısır 1399/1989, III, 291.

65 Mahmud Şakir, *Medâhilu i'câzî'l-Kur'an*, Dâru'l-medenî, Cidde 2002/1423, s. 27-28

66 "*el-Hayavân*" ve "*el-Beyan ve't-Tebyin*" adlı eserleri.

kitabı yazmıştır. el-Câhız'ın bu eseri bize ulaşmış değildir.⁶⁷ Ancak kendi kitapları ve başka edebiyatçıların eserleri arasında bu kitaba dair izler geriye kalmıştır.⁶⁸ Nedense el-Bâkılânî, (ö.403/1012) bu kitabı gözdardı etmektedir.⁶⁹ Ayrıca el-Câhız'ın "*Hucecu'n-Nübuve*" adlı eseri de i'câz açısından önemlidir. Kur'an i'câzı ile ilgili bu risâlesi eksik olmakla birlikte bize kadar ulaşmıştır. el-Câhız, bu risâlede Hz. Peygamber'in mucizeleri ile birlikte onun Kur'an mucizesinden söz etmektedir...⁷⁰ Bu safhadan sonra genel olarak belâgat ilimleriyle ilgili, özel olarak da Kur'an i'câzıyla ilgili kitâbet dairesi giderek genişledi.⁷¹ el-Câhız'dan sonra gelen edebiyatçılar, Kur'an ayetle rinin dakik manalarını keşfetme konusunda onun metodunu takip ettiler ve Kur'an nazmıyla ilgili risâleler telif ettiler...⁷²

2. Muhammed b. Zeyd el-Vasîfî (ö.306/919), "*Î'câzu'l-Kur'an fi nazmihi ve telifihi*"⁷³ Î'câz tarihinde ilk defa i'câz kavramı kullanılarak belâgatçıların metoduyla⁷⁴ yazılan bu ilk eser ile el-Curcânî'nin bu esere biri küçük, ötekisi "*el-Mutedad*" adıyla yazdığı büyük bir şerh kayıptır.⁷⁵ el-Vasîfî'nin, "*Î'câzu'l-Kur'an*" adlı eserini el-Câhız'ın "*Nazmu'l-Kur'an*" adlı eserinin üzerine bina ettiği düşünülmektedir.⁷⁶

3. Kur'an ayetle rinin inceliklerini keşfetme konusunda el-Câhız'ın metoduyla yazanlardan birisi Ebû Bekr Abdillâh b. Ebî Davûd es-Sicistânî (ö.316/929)'dir.⁷⁷ Sünen sahibi Ebû Davud (ö. 275/)'un oğlu olan es-Sicistânî'nin⁷⁸ "*Nazmu'l-Kur'an*"⁷⁹ adlı eserinin kayıp olduğu ifade edilmek-

67 Mahmud Şakir, *Medâhil*, s. 27-28

68 Bkz. er-Râfî, *Î'câzu'l-Kur'an*, s. 151; Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 46-47. Halku'l-Kur'an adlı Risâlesinin mukaddimesinde: "Sana bir kitap yazdım... Kur'an'a ithamda bulunan herkesi reddettim... sözleriyle el-Câhız, Nazmu'l-Kur'an adlı eserine işaret etmiş olmaktadır. (el-Câhız, *Resâilu'l-Câhız*, (*Halkul-Kur'an mukadimesi*), III, 287 vd.)

69 el-Bâkılânî, *Î'câzu'l-Kur'an*, s. 6-7.

70 Bkz. el-Câhız, *Hucecü'n-nübuve*, (Resaiu'l-Cahız) III, 223.

71 Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 48.

72 Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 47.

73 İbn en-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ya'kub İshak el-Ma'rûf bi'l-Verrâk, *Kitâbu'l-fihrist*, Thk: Rıza-Teceddüd b. Ali b. Zeynelâbidin, Tahrân 1971, s. 41, 220.

74 Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 48.

75 Katib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn*, I, 120; Ali Şevah İshak, *Mu'cem*, I, 144; Nuaym el-Himsî, *Fikretu i'câz*, s. 61-62; Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 48.

76 er-Râfî, *Î'âzu'l-Kur'an*, s. 152; bkz. Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 48.

77 Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 47.

78 ez-Zehebi, *Siyeru a'lâm*, Thk: Şuayb el-Arnâvut-Ali Ebu Zeyd, (I.Baskı), Müessesetu'r-Risâle, Beyrût 1403/1983, XIII, s. 221-237.

79 İbn Nedim, *el-Fihrist*, s. 288.

tedir.⁸⁰

4. er-Rummânî (ö.384/994), “*en-Nuket fi İ'câzi'l-Kur'an*”.⁸¹ Özellikle Kur'an i'câzıyla alakalı Mu'tezile mütekellimleri ve edebiyetçilerinden bize kadar ulaşan ilk eser olması hasebiyle önemli bir kitaptır.⁸² Ayrıca er-Rummânî'nin düşünceleri eleştiri ve edebiyat kuramı tarihinde daima dikkate alınmıştır.⁸³ Belâgat araştırmacıları için bu risâle, tarih boyunca en önemli kaynaklardan biri olmuş, i'câz ile ilgili genişçe yapılan araştırmalara kaynaklık teşkil etmiş, daha sonra el-Bâkılânî gibi müellifler, Arap ve Kur'an belâgati ile ilgilenen âlimler ondan istifade etmiştir.⁸⁴ “Kur'an'ın i'câz vecihleri yedi yönden ortaya çıkmaktadır”, diyen er-Rummanî, bu yedi vechin şunlar olduğunu ifade etmektedir:

Şiddetli ihtiyaçlara, nedenlere ve iddialara rağmen Kur'an'a bir karşı çıkışın olmayışı. (Terkul-mu'arada)

Kur'an'ın herkese (insanlar ve cinler) meydan okuması ve buna hiç kimsenin cevap verememesi.(et-tahaddî li'l-kâffe)

Allah'ın, insanları Kur'an'a benzer bir sanat eseri ortaya koymaktan alıkoyması. (es-Sarfe)

Kur'an'da belâgatin olması. (el-belağa)

80 eş-Şerîf, s. 80; ayrıca bu sırada Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl el-Belhî'nin “*Nazmu'l-Kur'an*” adlı eseri vardır. el-Belhî'nin bu eserinin kayıp olduğu düşünülmektedir. (Hayatı için bkz. el-Askalânî, İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Lisânu'l-mizân I-X*, İ'tina: Abdulfettah Ebu Ğudde, (1. Baskı), Mektebetu'l-matbuatî'l-İslamiyye, Beyrût 1423/2002, 1, 479-480; eş-Şerîf, s. 81; İbn el-İhşid'in “*Nazmu'l-Kur'an*” adlı eseri. Mu'tezilenin önde gelen salih ve zahit alimi Ebu Bekr Ahmed b. Ali İbn el-İhşid 326/938'in “*Nazmu'l-Kur'an*” adlı eseri vardır. (İbn en-Nedim, *el-Fihrist*, s. 41, 220). Ayrıca Ebû Ali el-Hasan b. Ali b. Nasr'ın “*Nazmu'l-Kur'an*” adlı eseri. İbn Nedim, *el-Fihrist* adlı eserinde onun eserini zikreder. (İbn en-Nedim, *el-Fihrist*, s. 41.) Eserin kayıp olduğu zannedilmektedir.

81 *en-Nuket* adlı eseri, “*Selâsu Resâil fi i'câzi'l-Kur'an*” adı altında el-Hattâbî ve el-Cürcânî'nin eserleriyle birlikte Kahire'de Dâru'l-me'ârif tarafından baskısı gerçekleştirilmiştir. (Ali Şevah İshak, *Mu'cem*, I, 167.) Ebu'l-Hasan Ali b. İsa er-Rummânî, özellikle Kur'an ve tefsir ilimlerinde tebaruz edip yazmıştır. Bağdat'ta 384/994 yılında vefat etmiştir. Bkz. ez-Zehabî, *Şiyeru a'lâm*, Thk: Şuayb el-Arnâvut-Ekrem el-Buşî, Müessesetu'r-risâle, Beyrût 1404/1984, XVI, 533-534; Mustafa Müslim, s. 49.

82 Mustafa Müslim, s. 49.

83 Lazlo Töské, “*Belâgatta er-Rummânî*”, (Çev.: İsmail Demir-Mustafa Kaya), AÜİFD, Erzurum 2003, Sayı: XXIV, s. 284.

84 Ahmed Cemal el-Ömerî, *el-Mebâhısu'l-belâğıyye fi dav'i kadîyyeti'l-i'câzi'l-Kur'anî*, Mektebetu'l-hanci, Kahire 1410, s. 113-114; Fethî Ahmed Amir, *Belâğetu'l-Kur'an beyne'l-fenni ve't-tarih*, Menşeu'tu'l-mearif, İskenderiyye, ts, s. 112; *Selâsu resail fi i'câzi'l-Kur'an*, (Ta'likat kısmı), s. 164-166.

Kur'an'ın gelecekle ilgili gerçek bilgileri vermesi. (el-ahbaru's'-sâdika 'ani'l- umuri'l-mustakbele)

Kur'an'ın kabul edilmiş (edebî) geleneği nakzetmesi.(nakdu'l-'âde)

Kur'an'ın, bütün mucizelerle karşılaştırılabilmesi. (kıyasuhu bi kulli mucizetin)⁸⁵

Onun otuz sekiz buçuk sayfalık risâlesi, kısa bir girişten sonra, Kur'an'ın eşsizliğine dair yedi vecih, pratik bir şekilde tek cümlede verilir. Ardından müellif, eserin kalan bölümünü, belâgatın işlemesine ayırır. Beleşata açıklık getirdikten sonra geriye kalan altı vechi yalnızca altı sayfada müzakere eder. Yapısal olarak *en-Nuket*, küçük hacimli bir risâledir.

5. el-Hattâbî (ö.388/998), "*Beyânu İ'câzi'l-Kur'an*".⁸⁶ Bu kitap, i'câz ile ilgili bir Ehl-i Sünnet âlimi tarafından yazılan ve bize ulaşan ilk eserlerden dir. el-Hattâbî, bu risalede özetle sarfe nazariyesine değinmekte ve sarfenin İsrâ sûresi (17/88) âyetiyle uyuşmadığını ifade ederek onu reddetmektedir.⁸⁷ Ayrıca o, her âyette gayb haberleri olmadığı gerekçesiyle Kur'an'ın gayb-tan haber vermesini onun küllî bir i'câz vechi olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır.⁸⁸ el-Hattâbî, Kur'an'ın i'câz vecihleri arasında özellikle iki tanesini memnuniyetle karşılamaktadır: 1.Kur'an'ın belâgat, fesahat ve nazım yönüyle eşsiz oluşu.⁸⁹ 2. Gönüllere te'sir etmesi yönüyle eşsiz oluşu.⁹⁰ el-Hattâbî, zikrettiği bazı vecihleri eleştiri süzgecinden geçirmekte, genelde i'câz vachi kabul edilen bazı yönleri reddetmektedir. el-Hattâbî'nin

85 er-Rummânî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsa, *en-Nuket fi i'câzi'l-Kur'an*, (Selasu resail içinde), Daru me'ârif, Mısır, ts. s. 75.

86 Bu eser, Dârul-mearif tarafından Kahire'de "*Selâsu resâil fi i'câzi'l-Kur'an*" içerisinde er-Rummânî'nin *en-Nuket*'i ile el-Curcânî'nin *er-Risâletu's-şafiye* adlı eserleriyle birlikte basılmıştır. (Ali Şevah İshak, *Mu'cem*, I, 151.); Edip, dilbilimci ve muhaddis olan Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim el-Hattâbî, Kabil'e bağlı Bust beldesinde vefat etmiştir. Hayatı için bkz. el-Hattâbî, *Beyanu i'câzi'l-Kur'an*, (Salasu resail içinde, mukaddime), s. 8-9; es-Subkî, Tacuddin b. Ali b. Abdulkâfi, *Tabakâtu's-şafiyyeti'l-kubrâ I-X*, Thk: Mahmud Muhammed et-Tanâhi-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Daru ihyai'l-kutubi'l-'Arabiyye, Kahire 1383/1964, III, 282.

87 el-Hattâbî, *Beyanu i'câzi'l-Kur'an*, s. 22.

88 el-Hattâbî, *Beyanu i'câzi'l-Kur'an*, s. 23-24.

89 el-Hattâbî, *Beyanu i'câzi'l-Kur'an*, s. 27.

90 el-Hattâbî, *Beyanu i'câzi'l-Kur'an*, s. 70; ayrıca H. Dördüncü asırda İbn Ebî Zeyd en-Nefzavî el-Kayravânî (ö.389/998)'nin "*I'câzu'l-Kur'an*" adlı eseri bulunmaktadır. Ebû Muhammed Abdullah İbn Ebî Yezid, Malikî'dir, "küçük Malik" diye anılır, mezhebi hulasa eden kişidir. ez-Zehebî, eserleri arasında *I'câzu'l-Kur'an*'ı da zikreder. (Hayatı için bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâm*, Thk: Şuayb el-Arnâvut-M. Naim el-Arkusî, Mussesetu't-risâle, XVII, 10-13.) Bu eserin, kayıp olduğu düşünülmektedir. (Ali Şevah İshak, *Mu'cem*, I, 146.)

eseri, küçük hacimli bir risâledir. İ'câz ile ilgili kabul ve reddettiği yönler, fazla yer işgal etmemektedir. el-Hattâbî, i'câz vecihlerine dair çok sayıda ayetle istidlalde bulunmaktadır.⁹¹ el-Hattâbî, eserinde üç hadis ve yedi âsâr zikretmektedir. Bunlardan iki hadis ve dört eseri muttasıl senetle zikredekten, diğerlerinin senetlerini ise zikretmemekte ve hadislerle herhangi bir hüküm vermemektedir.⁹² Doğrusu meşhur hadis imamlarından olan el-Hattâbî gibi birisi için bu durum, şaşırtıcıdır. el-Hattâbî, bu hadisleri de i'câz vecihlerini kabul veya redetmek amacıyla değil, bazı lügavî anlamları teyit etmek amacıyla sevketmektedir.⁹³

6. el-Bâkılânî (ö.403/1012), "*İ'câzu'l-Kur'an*".⁹⁴ Eser, mutekellimlerin kelimeleriyle ilgili kabiliyetlerine ve onların beyânla ilgili ustalıklarına delâlet etmektedir. Bu eserin ibaresi akıcı, üslubu sağlam, delilleri de güçlüdür. el-Bâkılânî, Kur'an i'câzının beyânı konusunda bir yazarın gösterebileceği mahareti göstermiştir. Garip olan onun eserinde çağdaşları olan el-Vâsîfî, er-Rummânî ve el-Hattâbî'nin kitaplarını zikretmemesidir. Sadece içinde pek hayır bulunmayan iki cümle ile el-Câhîz'in kitabına işaret etmiştir.⁹⁵

el-Bâkılânî, Kur'an'ın şerefini açıklamak ve Hz. Peygamber'in nübuvenin mucizesi olan Kur'an i'câzının önemini anlatmakla işe başlamaktadır.⁹⁶ Müellif, Kur'an'ın cinler ve insanlar için mucize olduğunu ifade ettikten sonra⁹⁷ kısaca sarfe görüşünü zikrederek onu reddeder.⁹⁸ el-Bâkılânî, şii⁹⁹ ve seci Kur'an'dan nefyetme¹⁰⁰ tahaddî,¹⁰¹ Kur'an'ın ne kada-

91 İsrâ, 17/88; A'raf, 7/44, 172; Kasas, 28/51; Taha, 20/113; el-Hattâbî, *Beyanu i'câzi'l-Kur'an*, s. 52-53.

92 el-Hattâbî, *Beyanu i'câzi'l-Kur'an*, s. 30, 32, 33, 34, 36, 41, 56.

93 eş-Şerîf, *Mu'tereku'l-akrân fi l'câzi'l-Kur'an li'l-imâm Calaliddîn es-Suyûtî*, (Basılmamış Doktora Tezi) Camietu Ummu'l-Kura, Mekke 1416/1996. s. 638-639.

94 el-Bâkılânî'nin hayatı için bkz. Mahluf, *el-Bâkılânî ve kitabuhu i'câzu'l-Kur'an*, s. 71 vd.; el-Bâkılânî'nin eseri için bkz. Ali Şavah İshak, *Mu'cem*, 1, 145.

95 er-Râfî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 151-154; Hicri beşinci asırda İbnu'l-muallim olarak da bilinen şii alim eş-Şeyh el-Mufid (ö. 413/1022)'in (ez-Zehebî, *Siyeru a'lâm*, XVII, 344-345; Ali Şavah İshak, *Mu'cem*, 1, 163.) "*el-Kelâm fi vucuhi i'câzi'l-Kur'an*" adlı eseri vardır. el-Mufid'in kitabı kayıptır. (eş-Şerîf, *Mu'tereku'l-akrân fi l'câzi'l-Kur'an li'l-imâm Calaliddîn es-Suyûtî*, s. 83).

96 el-Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 9.

97 el-Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 15 vd.

98 el-Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s.26 vd.

99 el-Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s.43vd.

100 el-Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s.48 vd.

101 el-Bâkılânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s.160.

rının muciz olduğu¹⁰² ve Kur'an i'câz'ını bilmenin zaruri olup olmadığı gibi pek çok konuyu işlemektedir.¹⁰³ el-Bakillânî şiir ve seci konularını müstakil başlıklar halinde genişçe ele almaktadır.¹⁰⁴ el-Bakillânî, kitabında Kur'an i'câzının üç yönü üzerinde durur: 1. Kur'an'ın gaybtan haber vermesi. 2. Öncekilerin kitap ve kıssalarını, haber ve siretlerini bildirmesi.¹⁰⁵ 3. Kur'an nazminin eşsiz, telifinin harika olması ve belâgat konusunda insanların aciz kaldığı nihayetsiz sınıra ulaşması.¹⁰⁶ el-Bakillânî, ilk iki yönü mücmel olarak zikreder ve görüşünü ayetle r, tarihi vakalar ve haberlerle destekleyen bazı deliller ortaya koyduktan sonra Kur'an'ın i'câz vechi için ifade ettiği on vechi ayrıntılarıyla anlatır.¹⁰⁷ el-Bakillânî, i'câz vecihlerini anlatırken çok sayıda âyet sevketmektedir. el-Bakillânî, konuyu genişçe anlatmak amacıyla çok sayıda hadise müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Bu hadislerin bir kısmını senetleriyle, bir kısmını da her hangi bir hadis kaynağına atıfta bulunmadan روي şeklinde vermektedir.¹⁰⁸ el-Bakillânî, eserinde otuz iki hadis ve otuz iki eser zikretmektedir.¹⁰⁹ Konuları "fasıl" başlıkları altında işleyen el-Bâkillânî, eserine kısa bir hatime ile son verir.

7. Kâdî Abdulcebbar (ö.415/1025), "*İ'câzu'l-Kur'an*".¹¹⁰ İ'câz ile ilgili bu kitap, müellifin el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl adlı eserinin 16. cildidir. Bu cilt, Kur'an i'câzına ayrılmış ve Kur'an i'câziyla ilgili konular açısından kendisinden önceki ciltlerden bağımsız değildir. Eserde kelimcilerin ağır ve tartışmacı üslubu ağır basmaktadır. Müellif, kitabını birkaç bölüme ayırmaktadır.¹¹¹ *İ'câzu'l-Kur'an*, müstakil bir eser olmayıp çok sayıda ciltten oluşan kitabın bir cildidir. el-Kâdî, her konuya uzun bazı mukadimeler-

102 el-Bakillânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 162.

103 el-Bakillânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 165.

104 el-Bakillânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 43 vd, 48 vd.

105 el-Bakillânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s.28, 40, 41, 42.

106 el-Bakillânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s.30 vd.

107 el-Bakillânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s.30 vd.

108 Örnek için bkz. el-Bakillânî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 24, 49, 65.

109 eş-Şerif, *Mu'tereku'l-akrân fi İ'câzi'l-Kur'an li'l-imâm Calaliddîn es-Suyûtî*, s. 645.

110 Ebul-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed b. Abdulcebbar el-Esedabâdî el-Mu'tezilî, fıkıhta Şâfii, itikatta ise Mu'tezilî'dir. Hayatı hakkında bkz. ez-Zehebî, *Siyeru a'lâm*, Thk: Şuayb el-Arnâvut-M. Naim el-Arkusî, Musseseu't-risâle, XVII, 244-245.

111 1. Bölüm; mutevatir haberle ilgili kelâmı. 2. bölüm, neshe dair kelâmı, 3. bölüm ise Ebul-Kasım (s.a.v)'in nübuuvetinin isbatı ve Kur'an i'câzına ve diğer mu'cizelerine dair kelâmı kapsamaktadır. 4. Bölüm, Hz. Peygamber'in sair mu'cizelerini ispata dair kelâm birkaç fasıl halinde işlenmektedir. (el-Kâdî Abdulcebbar, Ebul-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed b. Abdulcebbar el-Esedabâdî el-Mu'tezilî, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*, (*İ'câzu'l-Kur'an* XVI), yy., ts., 9-47, 49-142, 143-406, 407-433).

le başlamakta, bunlar, bazen sıkıcı olabilmektedir. el-Kâdî'nin eseri, i'câz ile ilgili farklı pek çok konuyu içermektedir. Fakat eserin esas amacı, sadece Kur'an'ın i'câz yönlerini ortaya koymaktır. el-Kâdî'nin üslubu ağır ve kapalı olup okuyucuyu sıkılabilecek niteliktedir. Onun eserinde, daha çok kelimcilerin kullandığı "dese"... "denilir"¹¹² şeklindeki cedel yöntemi hakimdir. el-Kâdî'nin bu tarzı, konunun anlaşılmasına yardımcı olsa da, çoğu zaman okuyucu, asıl maksadın ne olduğunu unutmakta ve ibare arasında kaybolup gitmektedir. Bu durum, Mu'tezile bilginlerinin ilmî ve akîl konuları izah ederken başvurdukları kelimî metottan kaynaklansa gerektir.¹¹³

8. Abdulkâhir el-Cürcânî (ö.471/1078-79), "*Delâilu'l-i'câz*".¹¹⁴ Beyan ilminin usûl ve kaidelerini tesis ederek zirveye ulaşan ve *Delâilu'l-i'câz* ve *esrârul-belâğ*e adında iki eser tasnif eden el-Cürcânî,¹¹⁵ *İ'câzu'l-Kur'ani'l-kebîr* ve *i'câzu'l-Kur'ani's-sağîr* adlı eserlerin sahibidir. Bu eser, ünlü *Delâiul-İ'câz* adıyla matbudur,¹¹⁶ ve mutedâveldir.¹¹⁷ el-Cürcânî'nin bu eserini, el-Vâstî'in "*İ'câzu'l-Kur'an*" adlı eseri üzerine bina ettiği düşünülmektedir.¹¹⁸ Kuşkusuz onun en önemli eserleri, meânî ve beyân içerikli *Delâiul-i'câz* ve *esrârul-belâğ*e adlı eserleridir. O, belâgat içerikli *Delâilu'l-i'câz* adlı eserinde daha çok nazım konusunu ispatlamaya çalışır. Ona göre lafız, gaye ve mana arasında zincirleme bir ilişki bulunmaktadır. Vurgu amacıyla konuları içiçe vermesi, belâgat ile ilgili konuları düzensiz sunmasına neden olmuş olabilir. el-Cürcânî, Mu'tezile'nin i'câzu'l-Kur'an fikrine karşı, belâgat ve nakd/eleştiri ilimlerini bir arada kullanmıştır. O, Kur'an-ı Kerim'in ifadelerindeki kusursuzluğu, lafız-mana uyumunu ve fesahati tek tek harf ve kelimelerde değil, cümlelerde görür ve bu düşüncesini *Delâiul-İ'câz* adlı

112 Örnek için bkz. el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî (İ'câzu'l-Kur'an)*, s. 210 vd.

113 Bkz. eş-Şerîf, *Mu'tereku'l-akrân fi İ'câzi'l-Kur'an li'l-imâm Calaliddin es-Suyûtî*, s. 619.

114 Abdulkâhir b. Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Bekr, Arapça ve gramer konusunda otoritedir. Nahiv ilmini ünlü gramerci Ebû Ali el-Farisi'nin yeğeni Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Hasan'dan almıştır. Müellifin geniş bir kültüre sahip olduğu, edebiyet ve eleştiri ilmini de el-Kâdî Ali b. Abdulaziz'den aldığı söylenir. (es-Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyyeti'l-kubrâ*, V, 149; *Selasu resail fi İ'câzi'l-Kur'an*, (mukaddime), s. 11.)

115 er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn, *Nihâyetu'l-icâz fi dirayeti'l-i'câz*, Thk: Nasrullah Hacımüftüoğlu, Daru sadır, Beyrut 2004/1424. s. 24; el-Cürcânî'nin hayatı için bkz. ez-Zehabî, *Siyeru a'lâm*, Thk: Şuayb el-Arnâvut-M. Naim el-Arkusî, Müessesetu'r-risâle, XVIII, 432-433.

116 es-Sâfedî, *el-vâfi*, XIX, 34. Eser Muhammed Rıdvan ed-Daye ve Fayiz ed-Daye tarafından tahkik edilerek Daru'l-fikr tarafında 2007'de baskısı gerçekleştirilmiştir.

117 Bkz. eş-Şerîf, s. 84; Ali İshak Şevah, *Mu'cem*, 1, 158.

118 er-Râfî, s. 152; Mustafa Muslim, *Mebahis*, s. 48.

eserinde dile getirir.¹¹⁹ el-Cürcânî, *Delâiul-İ'câz*'da nahiv, beyan, meanî konularını bu ilimler tekniği açısından ele alarak Kur'an'ın eşsizliğini anlatır. el-Cürcânî'nin "*er-Risâletu's-şâfiye*" si de önemli bir i'câz çalışmasıdır.¹²⁰ Bu risâlede, Kur'an'ın i'câz meseleleri anlatılmakta ve Mu'tezile bilginlerinin iddia ettiği Sarfe nazariyesi reddedilmeye çalışılmaktadır.¹²¹

9. ez-Zemahşerî (ö.538/1144), *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmidi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvili fi vucûhi't-te'vîl*. Kur'an'ın tefsiri olan bu eser, teknik olarak bir i'câz kitabı olmasa da belâgat sanatının uygulandığı önemli bir kaynaktır.¹²² ez-Zemahşerî'nin talebesi olan el-Harizmî (ö.561/1166)'nin "*et-Tenbîh 'alâ i'câzi'l-Kur'an*" adıyla bir eseri bulunmaktadır.¹²³ Bu eserin kayıp olduğu ileri sürülmektedir.¹²⁴ Ayrıca, hicri altıncı asır olan bu çağda, Kur'an i'câziyle ilgili, er-Ruvyânî'ye¹²⁵ ait fakat ismi bilinmeyen bir eserin olduğu ifade edilmektedir.¹²⁶

10. Fahrüddîn er-Râzî (ö.606/1209), "*Nihâyetu'l-Îcâz fi dirâyeti'l-i'câz*". Müellif, Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin "*Delâilu'l- i'câz*" ve "*Esrârü'l-belâge*" adlı eserinden ihtisar etmek sûretiyle bu eseri yazmıştır. "*Nihâyetu'l-Îcâz*, bir mukaddime, iki bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır.¹²⁷ er-Râzî, sarfe,

119 Kırkız, *Belâgat*, s. 252-253.

120 Eser, er-Rummânî ve el-Hattâbî'nin risâleleriyle birlikte "*Selâsu resâil fi i'câzi'l-Kur'an*" adı altında Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlul Selam tarafından tahkik edilmiştir. (Ali İshak Şevah, 1,156.) Bkz. el-Cürcânî, *er-Risâle* (Selasu resâil içinde), s. 115 vd.)

121 el-Cürcânî, *er-Risâle*, (Selasu resâil içinde), s. 146 vd.

122 ez-Zemahşerî, Beyan ilmine önem vermiştir. O, tefsirinde Kur'an i'câzını ortaya koymak için beyan sanatını Kur'an'a uygulayan müfessirlerin başında gelmektedir. (Nuaym el-Hımsî, *Fikretü i'câz*, s. 92-93.) ez-Zemahşerî'nin i'câz görüşü için bkz. (ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf I-VI*, Thk: Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavved, Mektebetü'l-Ubeykan, Riyad 1418/1998, III, 550-551)

123 Ali Şevah İshak, *Mu'cem*, 1,155.

124 Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ebî'l-Kasım b. Babçuk el-Harizmî el-Hanefî. Hayatı hakkında bkz. (es-Safedî, Selahuddin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-vefeyât I-XXIX*, Thk Ahmed el-Arnayud-Turkî Mustafa, Daru İhyati't-turasi'l-'Arabî, Beyrût 1420/2000, IV, 242.)

125 Ebu'l-Mehâsin Abdulvahid b. İsmail b. Ahmed et-Taberî er-Ruvyânî, Şafiî mezhebinin ileri gelenlerinden olup "fahru'l-İslâm" lakabını almıştır. Amul camisinde İsmailiyye mezhebi taraftarınca 511/1118 yılında katledilmiştir. (ez-Zehebî, *Siyeru a'lâm*, Thk: Şuayb el-Arnayud, Müessesetu'r-risâle, 1405/1984, XIX, 260-262.)

126 Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn I-II*, Neşr: Muhammed Şerefuddin Yeltkaya-Rıfat Bilge el-Kilisi, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrût, 1360/1941, 1, 120; Nuaym el-Hımsî, *Fikretü i'câz*, s. 459.

127 Müellif, mukaddime kısmında, fesahat ilmini ve şerefini övmekte, birinci bölümde, belâgat, fesahat ve benzeri kavramların hakikatinden bahsetmekte, ikinci bölümde ise nazmın hakikati konusunu işlemektedir. Sonuç kısmında Kevser sûresinde i'câz vechi, müteşâbih ayetlerin indirilmesinin hikmeti, bazı mülhitlerin Kur'an'da çelişkiler ve gereksiz uzun tekrarlar bulunduğu dair iddialarına cevaplar içermektedir. er-Râzî, *Nihâyetu'l-îcâz*, s.

üslup, Kur'an'ın çelişkilerden uzak olması, gayb haberleri ve fesahat gibi Kur'an i'câzının beş vechini anlatır. Bunlardan ilk dördünün i'câz vechi olmasını reddeden er-Râzî, beşincisi olan fesahati kabul eder¹²⁸ ve eserin büyük bölümünü fesahata ayırır.¹²⁹ er-Râzî, sarfe görüşünü üç açıdan reddeder.¹³⁰ Doğrusu üslup, dinleyenleri en çok etkileyen hususlardan olmasına rağmen, er-Razi'nin neden onu bir i'câz vechi olarak kabul etmediğini anlamak güçtür.¹³¹ er-Râzî, Arapların hitâbelerinde miktarı Kevser surresi kadar olup da içerisinde hiçbir ihtilaf ve çelişki bulunmayan hitâbeler bulunduğu gerekçesiyle¹³² Kur'an i'câzını onun çelişkilerden uzak olmasında gören görüşe karşı çıkmaktadır. er-Râzî'nin bu görüşüne şu şekilde cevap vermek mümkündür: Kur'an, yirmi üç yıllık bir süre içerisinde nâzil olmasına rağmen onda her hangi bir tenakuz söz konusu değildir.¹³³ Bu kadar farklı zaman sürelerinde konuşan insanların sözlerinde, çelişkinin olmaması imkânsızdır. Uzun zamana rağmen Kur'an sûreleri ve ayetleri arasında tenakuzun olmaması, bir tür i'câzdır. er-Râzî, her sûrede gayb haberleri bulunmadığı gerekçesi ile gaybın, i'câzın bir vechi olmasını reddeder.¹³⁴ er-Râzî, fesahati, i'câzın bir vechi olarak tercih eder ve kitabın büyük bölümünü buna ayırır.¹³⁵ er-Râzî, i'câz vecihleriyle ilgili değerlendirmelerde bulunarak bunları kabul veya ret etmektedir. er-Râzî kelamcı olması hasebiyle meselelere cedelci ve tartışmacı bir üslupla işlemektedir.

11. ez-Zemlekânî (ö.651/1254),¹³⁶ “el-Burhânu'l-kâşif an i'câzi'l-Kur'an”.¹³⁷ Müellif, söze bir mukaddimeyle başlar.¹³⁸ Sonra kitabın birinci kısmında İ'câzu'l-Kur'an konusuna çok kısa değinir. Kitabın diğer kalan kısımlarını özellikle belâgata ve diğer edebiyat sanatlarına ayırır. ez-Zemlekânî sar-

26, 29, 28, 31 vd., 165- 235, 236 vd, 241, 242 vd. 246 vd).

128 er-Râzî, *Nihâyetu'l-icâz*, s. 26-27, 27-28, 28.

129 er-Râzî, *Nihâyetu'l-icâz*, s. 29 vd.

130 er-Râzî, *Nihâyetu'l-icâz*, s. 26-27.

131 er-Râzî, *Nihâyetu'l-i'câz*, s. 27-28.

132 er-Râzî, *Nihâyetu'l-icâz*, s. 28.

133 Nisa, 4/82.

134 er-Râzî, *Nihâyetu'l-icâz*, s. 28.

135 er-Râzî, *Nihâyetu'l-icâz* s. 29 vd.

136 Abdulvahid b. Abdulkerim b. Halef Kemâluddîn Ebu'l-Mekârim b. Hatip Zemlaka, pek çok ilimde üstünlüğü olan bir âlimdir. Beyan ilimlerini çok iyi bilen iyi bir şairdir. Dimaşk'ta vefat etmiştir. (es-Subkî, *Tabakâtu's-şafîyyeti'l-kubrâ*, VIII, 316).

137 Eser hakkında bilgi için bkz. (Ali Şavah İshak, *Mu'cem*, I, 150.)

138 ez-Zemlekânî, *el-Burhânu'l-kâşif 'an i'câzi'l-Kur'an*, Thk: Hatice el-Hadisî-Ahmed Matlûb, Matbaatu'l-anî, Bağdad 1394/1974, s. 43-50.

fe dahil i'câzın sekiz vechini zikreder. Üç gerekçe ile sarfeyi reddeder.¹³⁹ Ona göre Kur'an'ın özel nazmı mucizdir, Kur'an'ın i'câzı ona has telifinde bulunur.¹⁴⁰ Bu eser, bir ciltlik orta hacimli bir eserdir. İşaret edildiği gibi, *el-Burhân*'da i'câz konusu, eserin baş taraflarında kısaca izah edilmiştir. Bu nedenle ez-Zemlekânî'nin *el-Burhân*'da anlattığı i'câz konularının açıklamaya ihtiyaç duyduğu, anlatılan bu konuların, kitabın geri kalan konuları için bir hazırlık mahiyetini taşıdığı söylenebilir. ez-Zemlekânî, Kur'an'ın sarfe ve gayb haberleri cihetiyle i'câzını tartışıp reddetmektedir.¹⁴¹ Müellifin konu ile ilgili "*et-Tibyan fi 'ilmi'l-beyân el-mutli'u 'ala i'câzi'l-Kur'an*," adlı eseri de bulunmaktadır.¹⁴²

12. İbn Ebi'l-İsba' el-Mısri (ö. 654/1256), "*el-Burhân fi i'câzi'l-Kur'an*".¹⁴³ Bu eser, mahtuttur.¹⁴⁴ Kâtip Çelebi, eser adı vermeden Kur'an i'câzıyla ilgili eser telif edenler arasında onu da zikreder.¹⁴⁵ İbn Ebi'l-İsba'nın "*Bediu'l-Kur'an*" adlı eseri.¹⁴⁶ Müellif bu eserinde, Kur'an'da varit olan yüz civarındaki bedi' türünü ele alır.¹⁴⁷

13. İbn Sûreka (ö.662/1263?), "*el-İ'câz*". Bu eser, bilindiği kadarıyla kayıptır.¹⁴⁸ Kâtip Çelebi, birden bine kadar i'câz vecihlerini saydığı bir kitabı eser adı zikretmeden Muhammed b. Muhammed İbn Sûreka'ya nispet eder.¹⁴⁹ Nuaym el-Himsî ise kitabı, 410/1019 tarihinde vefat eden Muham-

139 ez-Zemlekânî, *el-Burhân*, s. 53-54.

140 ez-Zemlekânî, *el-Burhân*, s. 54.

141 ez-Zemlekânî, *el-Burhân*, s. 53, 55.

142 Nuaym el-Himsî, *et-Tibyan* adlı eseri hatalı olarak ez-Zemlekânî'nin torunu Muhammed b. Ali b. Abdulvahid (ö.727/1327)'e nispet eder. (Nuaym el-Himsî, s. 112.) Kitabın ez-Zemlekânî'ye ait olduğuna dair Ahmed Matlub'un *el-Burhânu'l-kâşife* yazdığı mukaddimesine bakılabilir. (ez-Zemlekânî, *el-Burhân*, s. 18-24.)

143 Abdulazım b. Abdilvahid b. Zafir el-Advanî el-Bağdâdî, ünlü bir şairdir ve edebiyatta öncüdür. Mısırdaki 654/1256 yılında vefat etmiştir. (es-Safedî, *el-Vâfi*, XIX, 5-10; İbn Tağriberdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire I-XVI*, Tlk. Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût 1413/1992, VII, 33-34.)

144 ez-Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm Kâmusu Terâcîm I-VIII*, Daru'ilm li'l-melayin, Beyrût, 2002, IV, 30.

145 Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I, 120.

146 İbn Ebi'l-İsba' *Bediu'l-beyan I-II*, Thk: Hafni Muhammed Şeref, Nahdatu Mısır, ts. I, 7 vd.

147 ez-Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 30; er-Râfi, *i'câzu'l-Kur'an*, s. 252.

148 eş-Şerif, *Mu'tereku'l-akrân fi i'câzi'l-Kur'an li'l-imâm Calaliddîn es-Suyûtî*, s. 87; İbn Sûreka adıyla bilinen iki âlim vardır: Bunlardan birisi 410 yılında vefat eden fıkıh, faraiz ve hadis âlimi olan Muhammed b. Yahya b. Sûreka el-Âmirî'dir. (es-Subkî, *Tabakâtu's-şâfiyye*, IV, 211.) Diğer ise es-Suyûtî'nin, "*Şeyhu dari'l-hadisi'l-kâmiliyye*" olarak nitelediği ve 662/1263 yılında vefat ettiğini söylediği Muhammed b. Muhammed b. İbrahim el-Ensari eş-Şatibî'dir. (es-Suyûtî, *Husnu'l-muhâdara*, I, 381.)

149 Kâtip Çelebi *Keşfu'z-zunûn*, I, 120.

med b. Yahya b. Sûreka'ya nispet eder ve Kâtip Çelebi'nin ifadesinden neyi kastettiğini bilemiyoruz, der.¹⁵⁰

14. Yahya b. Hamza el-Alevî (ö.745/1345), “*et-Tırâzu'l-mutadammin li esrârî'l-belağeti*”.¹⁵¹ el-Alevî, eserin sonunda Kur'an i'câzı ile ilgili konuları açıklamaktadır.¹⁵² Müellif, eserinde i'câzın on vechini ortaya koymaktadır.¹⁵³ *et-Tırâz*, hacimli bir eser olup belâğî konulara genişçe yer vermektedir. Yukarıda ifade edilen eserlere nispetle *et-Tırâz*'da istiṣhat amacıyla daha fazla âyet, hadis ve haberlere yer verildiği görülmektedir. Fakat el-Alevî, hadis ve haberleri sevk ederken senetleri zikretmemektedir. Eserde, biri el-Buhârî'den¹⁵⁴ olmak üzere toplam 182 hadis,¹⁵⁵ 144 haber yer almaktadır.¹⁵⁶ Bu da azımsanmayacak bir rakamdır.¹⁵⁷ Özellikle onun Hz. Ali'nin sözleri¹⁵⁸ ve şiirle çokça istiṣhatta bulunduğu dikkati çekmektedir.

el-Alevî'nin i'câzla ilgili ayrıca “*el-İcâz li esrârî kitâbî't-tırâz fi 'ulûmî hakâiki'l-i'câz*” adlı bir eseri daha bulunmaktadır.¹⁵⁹ Şemsuddîn İbn el-Cezerî (ö.833/1429)'nin “*Kifayetu'l-elmaî fi şerhi kevlîhi Teâlâ ‘ve kîle ya*

150 Nuaym el-Hımsî, *Fikretü i'câz*, s. 80.

151 Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrahim el-Hüseynî el-Alevî Ali b. el-Huseyn b. Ali'nin torunlarından. Yemen bölgesinde Zeydiyye mezhebinin büyük imamlarından biri olmuştur. (Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedrut-talî' 1-II*, Matbaatu's-saade, Kahire 1348, II, 331-333. ez-Zirikli, *el-Âlâm*, VIII, 143-144).

152 el-Alevî, *et-Tırâz*, 579. Eser üç cilt ve tek cilt halinde basılmıştır. Biz, tek cilt halinde basılanından istifade ettik.

153 Bu vecihler şunlardır: Sarfe, üslup, Kur'an'ın çelişkilerden uzak olması, gayb haberlerini içermesi, fesahat, Kur'an'ın; hakikatleri, incelikleri ve sırları içermesi, belagat, nazım, Kur'an'ın; zikri geçen sekiz vechin toplamını içermesi, Kur'an'ın, sûre başları ve sonlarında, maksatlarında, ayetlerin ilkeleri ve fasıllarında üstün özellikleri ve apaçık güzellikleri içermesi. (Bkz. el-Alevî, *et-Tırâz*, s. 580-586; Ayrıca bkz. el-Alevî, *el-İcâz*, s. 522-525.)

154 el-Alevî, *et-Tırâz*, III, 9; Buhârî'nin nassı için bkz. el-Buhârî, *Kitabu't-tevhîd*, 97.

155 el-Alevî, *et-Tırâz*, (Thk: eş-Şirbinî Şeride), I, 15, 22, 41, 171.

156 el-Alevî, *et-Tırâz*, (Thk: eş-Şirbinî Şeride), I, 173, 177, 178.

157 eş-Şerif, *Mu'tereku'l-akrân fi l'câzi'l-Kur'an li'l-imâm Calaliddîn es-Suyûtî*, s. 649.

158 Örnek için bkz. el-Alevî, *et-Tırâz*, (Thk: eş-Şirbinî Şeride), I, 177, 178, III, 96.

159 Bu eser, metot ve üslup bakımından müteahhir belâğatçilerin eserlerine daha çok benzemektedir. (el-Alevî, *el-İcâz*, s. 32.) Müellif, *el-İcâz'da et-Tırâz'a atıfta bulunmasıyla el-İcâz'ı*, daha sonra yazdığı anlaşılmaktadır. el-Alevî, *el-İcâz*, s. 525; h. Sekizinci çağda İbn Kayyım el-Cevziyye, (ö.751/1350)'in “*el-Fevâidu'l-muşevvik ile 'ulûmî'l-Kur'ani ve ilmi'l-beyan*” adlı eseri önemlidir. Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed, İbn Kayyım'ın hayatı için bkz. (Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd, *İbn Kayyım el-Cevziyye hayâtuhû âsârühû mevâriduhû*, (2.Baskı), Dâru'l-Asime, Riyad 1423, s. 17 vd) İbn el-Cevzî'nin bu eserinde Belâğat ilmi vesile, Kur'an belâğati ise gayedir, bununla Kur'an i'câzını ispatlamaya çalışır. (Nuaym el-Hımsî, *Fikretü i'câz*, s. 138.) i'câz ile ilgili görüşleri için bkz. (İbn Kayyım el-Cevziyye, “*el-Fevâidu'l-muşevvik*” Tsh: Muhammed Bedruddin en-Na'sânî, Matbaatu's-saade, Mısır 1327, s. 2-4, 246-251).

ardublaî" fi i'câzi'l-Kur'an," adlı eseri de, i'câz çalışmasının bir diğer örneğidir.¹⁶⁰ Müellif, bu eserde mezkûr ayetteki belâgatın i'câz vecihleri üzerinde durmakta sonra da i'câza özel bir fasıl ayırarak kitabını bitirmektedir.¹⁶¹

Hicri 10. asra gelindiğinde İslâmî ilimler tekâmül etmiş, Kur'an i'câz alanında da on dördüncü asra kadar sürecek olan bir durgunluk yaşanmış, alimlerin i'câzla ilgili görüşleri müstakil eserler yerine tefsir kitapları içerisinde yer almıştır. Bu çağda Kur'an i'câzıyla ilgili çalışmalarda "*Mu'tereku'l-akrân fi i'câzi'l-Kur'an*" adlı eseriyle Celâleddin Abdurrahman es-Suyûtî'yi görmekteyiz. Bu sırada Kur'an i'câzıyla ilgili müstakil olarak telif edilmiş başka bir eser bilinmemektedir. Bu çağda, i'câz alanına son giren kişi olarak Celâleddin es-Suyûtî, müessis olarak değil nakilci olarak girmiştir. Fakat buna rağmen o, sonraki âlimlerin büyük takdirini kazanmıştır. Ansiklopedik bir müellif olan es-Suyûtî eserinde pek çok kaynağa müellifin adını, adıyla birlikte eserini veya sadece eserin adını vererek atıfta bulunmaktadır. Böylece o, tarih sayfaları arasında kaybolma tehlikesi ile karşı karşıya olan pek çok eserin adını, ondaki bilgileri muhafaza etmiş olmaktadır. Dolayısıyla et-Taberî'nin rivayet tefsirinde yaptığı işi, es-Suyûtî'nin, *İ'câzu'l-Kur'an* konusunda yaptığını söylemek mümkündür. Binaenaleyh es-Suyûtî'nin önemi de burada ortaya çıkmaktadır. Belâgat ve i'câz çalışmalarını merhalede değerlendiren Ahmed Zencir, "*Duraklama Dönemi*" olarak üçüncü merhaledeki i'câz ve belâgat çalışmalarında es-Suyûtî'nin medresesini مدرسة السيوطي الجامعة nitelemesinde bulunmakta ve onun i'câz çalışmasına *Mu'terek* adlı eserini salık vermektedir. es-Suyûtî'nin belâgat ve i'câz ilimlerinde müteahhir ulamanın umdesi olduğunu ifade eden Zencir, "bildiğim kadarıyla es-Suyûtî'den sonra çağımızın başına kadar bu ilimlere dikkate değer bir şey ekleyeni bilmiyorum" değerlendirmesinde bulunmaktadır.¹⁶²

es-Suyûtî, kitabın başında kısa bir mukaddime ile şiiri Kur'an'dan nef-

160 Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yusuf eş-Şems Ebu'l-Hayr ed-Dımaşkî eş-Şirâzî, eş-Şafîî, Mısır'dan kaçıp Bursa'da Beyazîd b. Osman'a sığınmış ve kendisinden saygı görmüştür. Kıraat ilmine önem veren el-Cezerî, başta *en-Neşr fi'l-kıraati'l-'aşr* olmak üzere pek çok faydalı eseri kaleme almıştır. (hayatı için bkz. es-Sehâvî, *ed-Davû'l-lamî' I-XII*, Daru'l-ceyl, Beyrut 1412/1992 IX; 255; İbn el-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kıraati'l-'aşr*, (tsh: Ali Muhammed ed-Dabba', Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, ts., mukaddimesi d vd.)

161 eş-Şerîf, *Mu'tereku'l-akrân fi i'câzi'l-Kur'an li'l-imâm Calaliddîn es-Suyûtî*, s. 89.

162 Muhammed Rifat Ahmed Zencir, *Mebâhis fi'l-belâge ve i'câzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, Camietu'l-Kuveyt, 1428/2007, s. 265-272.

yetme, Kur'an'ın ne kadarının muciz olduğu, Kur'an i'câzını bilmenin zaruri olup olmadığı gibi konuları ifade edip¹⁶³ ardından Kur'an'ın i'câz vecihlerini anlatmaktadır. es-Suyûtî'nin üslubu açık ve kolaydır. es-Suyûtî'nin, i'câz dairesini genişleterek konunun dışına çıktığı söylenebilir. O, eserinde bazı kıssa, mev'ize gibi konulara yer vermektedir. es-Suyûtî, *Mu'terek*'te otuz beş vecih halinde zikrettiği yönleri peşin olarak Kur'an'ın i'câz vechi kabul etmekte, çok açık ve kesin bir dille bunları eleştirmemekte, hatta bunları nakille yetinmektedir. es-Suyûtî, el-İsfahanî (ö.V./XI?)'den nakille¹⁶⁴ sadece sarfeyi reddettiği görülmektedir.¹⁶⁵ es-Suyûtî, *Mu'terek*'te istidlal amacıyla çok sayıda âyet, hadis ve asara yer vermektedir. es-Suyûtî, i'câz vecihlerini "vecih" başlıkları altında işler. es-Suyûtî, Kur'an'ın belâgat, fesaât, nazım ve telif cihetiyle i'câzını genişçe¹⁶⁶ fakat gayb haberleri yönüyle Kur'an i'câzını kısaca anlatmaktadır.¹⁶⁷ es-Suyûtî, âyet, hadis ve âlimlerin görüşlerini naklederek i'câz konularını olabildiğince uzatmaktadır. Doğrusu es-Suyûtî, zikrettiği i'câz vecihlerin hepsini kabul etmekte, bu vecihlerden hiç birini değerlendirmek sûretiyle reddetmemektedir.

Uzun bir fetret döneminden sonra hicri on dördüncü asırda i'câz alanında ilk yazan kişi Mustafa Sadık er-Rafî (ö.1356/1937) olmuştur.¹⁶⁸ Böylece Batının eleştirileri karşısında i'câz ile ilgili çalışmalarda yeni bir canlanma ortaya çıkmıştır. Önde gelen edebiyat bilgini ve şair er-Rafî'nin "*İ'câzu'l-Kur'an ve'l-belağeti'n-Nebeviyye*" adlı eseri¹⁶⁹ önemli bir i'câz çalışmasıdır. Eser, iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kur'an'ın toplanması, tedvini, Kur'an'ın nüzul süresi, kıraat, kurra, kıraat vecihleri, Kur'an âdâbı, Kur'an i'câzı, sarfe, Kur'an i'câzı hakkında yazanlar, tahaddî ve muaraza, Kur'an üslubu gibi konular ele alınmaktadır.¹⁷⁰ er-Rafî, Kur'an'ın bütün Belağat türlerini içine aldığını fakat bu Belağat türlerini göstermek için

163 es-Suyûtî, *Mu'terek*, I, 7 vd.

164 es-Suyûtî'nin, el-İsfahânî'den maksadı, er-Rağîb, Ebu'l-Kasım el-Huseyn b. Muhammed b. el-Mufaddel olduğunu zannediyoruz.

165 es-Suyûtî, *Mu'terek*, I, 5.

166 es-Suyûtî, *Mu'terek*, I, 23 vd.

167 es-Suyûtî, *Mu'terek*, I, 180-181.

168 Abdülkerim el-Hatib, *el-İ'câz fi dirâsâti's-sabikîn*, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, yy, 1974, s. 326.

14; Bu çağda edebiyat bilgini er-Râfî'nin (ö.1356/1937) "*İ'câzu'l-Kur'an ve'l-belağeti'n-nebeviyye*" adlı eseri, (ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VIII, 137; X, 237; Ali Şavah İshak, *Mu'cem*, I, 144.) Kur'an'ın ses fonetik i'câzı açısından önemli bir eserdir.

169 Hayatı için bkz. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 235.

170 er-Rafî, *İ'câzu'l-Kur'an*, s. 33 vd.

inmediğini ifade etmektedir.¹⁷¹ Dikkati çeken bir diğer husus, müellifin konuları işlerken daha önceki müellifler gibi fazla misaller cihetine gitmemesidir. Bunu da “*Kur’an i’câzından bahsederken veya onun i’câz yönlerine işaret ederken işi uzatmadık. Misalleri vererek asıl maksatları anlatmakla yetindik. Zira Kur’an bir bölümü seçilip alınacak ve bir bölümü ise bırakılacak bir kitap değildir*”, diyerek açıklamaktadır.¹⁷² Kitabın ikinci bölümü, ise el-Belağetu’n-Nebeviyye başlığını taşımaktadır. Bu başlık, Hz. Peygamber’in fesahati, Hz. Peygamber’den şiiri nefyetme... gibi konuları içermektedir.¹⁷³

Sonuç

İ’câzu’l-Kur’an; Kur’an’ın, tahaddî ifade eden ayetleri ile kendisi gibi bir metni ortaya koyma konusunda Arap edebiyatçılarını ve insanları aciz bırakması, Hz. Peygamber’in ebedî mucizesi olan Kur’an ile Arapları ve daha sonra gelen nesilleri muaraza etmekten aciz bırakarak Hz. Peygamber’in doğruluğunu ortaya koyması anlamına gelir. “İ’câzu’l-Kur’an” terkihi Kur’an’da geçmemekle birlikte Kur’an’ın her hangi bir beşer kelamı olmayıp ilahî kelam olduğu ve insanların bir benzerini meydana getirmekten aciz kaldıkları vurgulanmaktadır.

Kur’an i’câzı, Hz. Peygamber’e ilk ayetle rin nüzülü ile başlamış, Araplar, hiç kimseye muhtaç olmadan Kur’an i’câzını ve Kur’an ayetlerinin ihtiva ettiği beyan güzelliğini görmüşlerdi. Bu durum, Emevî devletinin sonlarına doğru saf Arap mizacının duruluğunu kaybedip Fars ve Yunan kültürlerinin İslam toplumuna girmeye başlamasına kadar devam etti. Abbasîler dönemine kadar İslam bilginleri i’câz ile ilgili bir çalışmada bulunmadılar. Hicri ikinci asırda Basra’da Arapların Kur’an’a benzer bir metni ortaya koyamamalarının sebebî konusu oldu. en-Nazzâm (ö.231/846), sonraları sarfe olarak adlandırılacak görüşünü Vasil b. Ata (ö.131/749)’nın “Kur’an i’câzı kendi zatından değildir...” yolundaki sözlerine bina etti. Bazı mu’tezile bilginlerinin Kur’an fesahatının muciz olmadığı yolundaki görüşleri Kur’an’ın fesahati, nazmı/söz dizimi ve telif yönleri ile ilgili genişçe söz söyleme ihtiyacı ortaya çıkardı. el-Cahız’dan

¹⁷¹ er-Rafîi, *İ’cazu’l-Kur’an*, s. 258.

¹⁷² er-Rafîi, *İ’cazu’l-Kur’an*, s. 274.

¹⁷³ er-Rafîi, *İ’cazu’l-Kur’an*, s. 277 vd. Bu eser, meşhurdur. ez-Ziriklî, *el-A’lâm*, VIII, 137; X, 237; Ali Şavah İshak, *Mu’cem*, 1, 144. Makalenin uzun ve sıkıcı olacağı gerekçesiyle Muhammed Abdullah Draz, Nuaym el-Himsî, Abdülkerim el-Hatib gibi pek çok âlimin i’câza dair çalışmalarına yer verilmemiştir.

başlayarak es-Suyûtî'ye kadar Kur'an i'câzıyla ilgili pek çok alim telif çalışmalarında bulundu. Hicri 10. asırda es-Suyûtî, Kur'an i'câzıyla ilgili "*Mu'tereku'l-akrân*" adlı bir eser telif etti. Uzun bir fetret döneminden sonra hicri on dördüncü asırda i'câz alanında ilk yazan kişi er-Rafî olmuştur. Böylece Batının eleştirileri karşısında i'câz ile ilgili çalışmalarda yeni bir canlanmanın ortaya çıktığı görülmüştür.

Kaynakça

- Abdulfettah Laşin, *Belâgatü'l-Kur'an fi âsâri Kâdi 'Abdulcabbar ve eseruhu fi'd-diraseti'l-Belâğîyye*, Daru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire ts.,.
- Abdulkerim el-Hatib, *el-İ'câz fi dirâsâti's-sabikîn*, (1.Baskı), Dâru'l-fikri'l-'Arabî, yy, 1974.
- Abdurraûf Mahluf, *el-Bâkullânî ve kitabuhu i'câzu'l-Kur'an dirase tahliliyye nakdiyye*, Daru mektebeti'l-hayat, Beyrût, 1973.
- Ahmed Cemal el-Ömerî, *el-Mebâhîsu'l-belâğîyye fi dav'i kadîyyeti'l-i'câzi'l-Kur'anî*, Mektebetu'l-hanci, Kahire 1410.
- Ahmed Muhtar Ömer, *Kâmûsu'l-Kur'ani'l-Kerim (lugatü'l-Kur'an dirâse tevsikîyye fennîyye)*, (2.Baskı), Mektebetu'-ş-şeria, Kuveyt 1418/1997.
- Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlu't-tefsir ve kavâiduhu*, (2.Baskı), Daru'n-nefais, Beyrût, 1406/1986.
- Alevî, Yahya b. Hamza, *et-Tirazu'l-mutadammin li esrari'l-belağeti ve ulûmi'l-hakâiki'l-i'câz*, Müracaat: Muhammed Abdusselam Şahin, (1.Baskı), Daru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1415/1995.
- Ali Şevâh İshak, , *Mu'cemu musennfâti'l-Kur'ani'l-Kerim I-IV*, (1. Baskı), Dâru'-r-rufâî, Riyad 1403/1983.
- Askalânî, İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Lisânu'l-mizân I-X*, İ'tina: Abdulfettah Ebu Ğudde, (1. Baskı), Mektebetu'l-matbuati'l-İslamiyye, Beyrût 1423/2002.
- Ayyıldız, Erol, "Rafî'nin İ'câzu'l-Kur'an'ı ve Arap Edebiyatı Tarihi'nin Son Cildinin Tetkiki", *UÜİFD*, Bursa 1991, Sayı: 3, C: II, , 135-146.
- Bâkullânî, Ebû Abdurrahman Salah b. Muhammed b. et-Tayyib, *İ'câzu'l-Kur'an*, (2.Baskı), Daru'l-kutubi'l-ilmiyye, Beyrût, 1429/2008.
- Bekr b. Abdillâh Ebû Zeyd, *İbn Kayyım el-Cevziyye hayâtuhû âsâruhû mevâriduhû*, (2.Baskı), Dâru'l-asime, Riyad 1423.
- Bintü's-Şatî', Aîşe Abdurrahan, *el-İ'câzu'l-beyânî li'l-Kur'an ve mesâilu İbni'l-Ezrak*, (1.Baskı), Daru'l-mearif, Kahire, ts.,
- Bûhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Camius-sahih*, (4.Baskı), Daru's-selam, Riyad 1429/2008.

- Câhız, Ebu Osman Amr b. Bahr, *Halku'l-Kur'an*, (Resailu'l-Cahız I-IV), (1.Baskı), Mektebetu'l-hanci, Mısır 1399/1989.
-, *Resaili'l-Cahız I-IV* (1. Baskı), Mektebetu'l-hanci, Mısır 1399/1989.
- Cevâhirî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihahu'l-'Arabiyye I-VI*, Thk: Abdulğafur Attar, (2.Baskı), Dâru'l-ilm li'l-melayin, Beyrût 1399/1979.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerif, Ali b. Muhammed, *Kitabut-ta'rifat*, Mektebetu Lübnan, Beyrût 1985.
- Cürcânî, Abdulharir, *er-Risâletu's-şâfiye*, Thk: Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlul Sellam, (3. Baskı), Dâru'l-me'ârif, Mısır ts., (Selasu resail içinde).
- Çelik, Ahmet, "Alusî'nin Kur'an'ın İ'câzı ile İlgili Görüşleri", *AÜİFD*, Erzurum 2005, Sayı: 24, s. 49-74.
- Draz, Muhammed Abdullah, *en-Nebeu'l-azim*, itina: Abdulhamid ed-Duhanî, Daru taybe, (1.Baskı), Rıyad 1417/1997.
- Ebû Zehra, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa, *el-Mu'cizetu'l-kubrâ el-Kur'an*, Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Kahire ts.
- el-Mu'cemu'l-vecîz*, Mecmaul-Lugati'l-'Arabiyye, Mısır 1980,
- Eren, Cüneyt, "Kur'an-ı Kerim'in İ'câz Çeşitleri", *Diyanet İlmi Dergi*, (Kur'an Özel Sayısı), DİB Yay., (2. baskı), Ankara 2012. s. 381-398.
- Fethî Ahmed Amir, *Belâğetu'l-Kur'an beyne'l-fenni ve't-tarih*, Menşeeu'l-mearif, İskenderiyye, ts,
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kub, *Besâiru zevi't-temyîz fi letâifi'l-kitâbi'l-'aziz I-VI*, Thk: Muhammed Ali en-Neccar, el-Meclisu'l-a'lâ li's-şuuni'l-İslamiyye-Lecnetu ihyai't-turasi'l-'Arabî, Kahire 1412/1992.
-, *el-Kâmûsu'l-muhît*, İşraf: Muhammed Naim el-Arkusî, (8.baskı), Muessesetu'r-risâle, Beyrût 1426/2005.
- Ğanim Kaddurî el-Hamed, *Muhâderâtun fi 'ulûmi'l-Kur'an*, (1. Baskı), Daru Ammar, Amman, 1423/2003.
- Hattâbî, Ebu Suleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim, *Beyânu i'câzi'l-Kur'an* (Selasu resail içinde), (3. Baskı), Dâru'l-mearif, Kahire, ts.
- Hayyat el-Mu'tezilî, Abdurrahman b. Muhammed b. Osman, *el-İntisâr er-redd 'ala İbn er-Râvendî el-Mulhid*, (2.Baskı), Mektebetu dari'l-'Arabiyye, Kahire Avraku's-Şark, Beyrût, 1413/1993.
- Himsî, Nuaym, *Fikretu i'câzi'l-Kur'an munzu'l-bi'seti'n-Nebeviyye hatta 'asrina'l-hâdır*, (2.Baskı), Müessesetu'r-risale, Beyrût 1400/1980.
- İbn 'Atiyye el-Endülûsî, Ebû Muhammed Abdulhakk b. Ğâlib, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsiri kitâbillahi'l-'aziz I-VI*, Thk: Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed, (2. Baskı), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût, 1422/2001.

- İbn Adil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımaşkî, *el-Lubab fi ilmi'l-kitâb I-XX*, Thk: Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavved-Muhammed Sa'd Ramazan Hasan-Muhammed el-Mütevelli ed-Dmaşkî, (1.Baskı), Dâru'l-kutubi'l-'îmiyye, Beyrût 1419/1998.
- İbn Ebî'l-İsba' *Bediu'l-beyân I-II*, Thk: Hafni Muhammed Şeref, Nahdatu Mısır, ts.
- İbn el-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *en-Neşr fi'l-kıraati'l-'aşr*, (Tsh: Ali Muhammed ed-Dabba', Daru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beirut, ts.,
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-luga I-VI*, Thk: Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-fıkr, yy, 1399/1979, IV,
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Melik, *es-Siretu'n-Nebeviyye I-II*, Thk: Ömer Abdusse-lam Tedmurî, Dâru'l-kutubi'l-'Arabî, Beyrût 1433/2012.
- İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye I-II*, Thk: Mustafa es-Saka- İbrahim el-Abyarî- Abdulhafız Çelebî, yy, ts.,
- İbn İshak, Muhammed b. İshak b. Yesar, *es-Siretu'n-Nebeviyye I-II*, Thk: Ahmed Ferid el-Mezidî, (1.Baskı), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût 1424/2004.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, *"el-Fevâidu'l-muşevvik"* Tsh: Muhammed Bedruddin en-Na'sânî, (1.Baskı), Matbaatu's-sa'ade, Mısır 1327.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed b. Abdillâh b. Müslim, *Te'vilu müşkili'l-Kur'an*, Tlk. İbrahim Şemsuddîn, (2.Baskı), Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1428/2007.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mukrim, *Lisânu'l-Arab I-VI*, Thk: Abdullah Ali Kebir-Muhammed Ahmed Hasbullah-Haşim Muhammed eş-Şazeli, (Tabaa Cedide), Daru'l-me'arif, Kahire ts, IV,
- İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhire I-XVI*, Tlk. Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût 1413/1992.
- İtr, Hasan Diyaüddin, *el-Mu'cizetu'l-halide*, (3.Baskı), Dâru'l-beşairi'l-İslamiyye, Beyrût 1415/1994.
- Kâdî Abdulcebbar, Ebul-Hasan Abdulcebbar b. Ahmed b. Abdulcebbar el-Esedabâdî el-Mu'tezilî, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhid ve'l-adl*, (İ'câzu'l-Kur'an XVI), yy., ts.,
- Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kutubi ve'l-funûn*, Daru ihyati't-turasi'l-Arabî, Beyrût, 1360/1941.
- Kırkız, Mustafa, *Belâgat İlminin Tarihi ve Gelişim Aşamaları*, Beyan Yay. İstanbul, 2014.
- Lazlo Töské, *"Belâgatta er-Rummânî,"* (Çev.: İsmail Demir-Mustafa Kaya), *AÜİFD*, Erzurum 2003, Sayı: XXIV, s. 279-284.
- Mahmud Şakir, *Medâhîlu i'câzi'l-Kur'an*, (1. Baskı), Dâru'l-medenî, Cidde 2002/1423.
- Menna' Halil el-Kattan, *Mebâhis fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Mussesetu'l-risâle, Beyrût, 1996.

- Muhammed Abduh, *Risâletü't-tevhîd*, Daru'n-nasr, Kahire 1969.
- Muhammed b. 'Abdulaziz el-Avacî, *Î'câzu'l-Kur'ani'l-Kerim inde şeyhi'l-İslam İbn Teymiyye*, (1.baskı), Mektebetu Dari'l-minhac, Riyad 1427.
- Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedru't-tali'l-II*, (1.Baskı), Matbaatu's-sa'ade, Kahire 1348.
- Muhammed Mustafa Muslim, *Mebâhis fi Î'câzi'l-Kur'an*, (2. Baskı), Dâru'l-müslim, Riyad 1416/1996.
- Muhammed Rifat Ahmed Zencir, *Mebâhis fi'l-belâğ ve i'câzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, (1.Baskı), Camietu'l-Kuveyt, 1428/2007.
- Muhammed Rifat Ahmed Zencir, *Mebâhis fi'l-belâğ ve i'câzi'l-Kur'ani'l-Kerim*, (1. Baskı), Tab': Abdullah Ahmed Musa, Dubay, 1428/2007.
- Musa eş-Şerif, Muhammed b. Hasan b. Ukayl, *Mu'têreku'l-akrân fi Î'câzi'l-Kur'an li'l-imâm Calaliddîn es-Suyûtî*, (Basılmamış Doktora Tezi) Camietu Ummu'l-Kura, Mekke 1416/1996.
- Musa İbrahim el-İbrahim, *Buhûsun Menheciyye fi 'ulûmi'l-Kur'an*, Daru Ammar, Amman, 1414/1996.
- Mustafa Dib el-Buğa-Muhyiddin Dib el-Mıstu, *el-Vâdih fi 'ulûmi'l-Kur'an*, (2. Baskı), Dâru'l-'ulûmi'l-insaniyye, Dimaşk 1998.
- Nasr Hamid Ebu Zeyd, *İlahi Hitabın Tabiatı*, (çev.: Mehmet Emin Maşalı), (1.baskı), Kitâbiyât Ankara 2001.
- Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ya'kub İshak el-Ma'rûf bi'l-Verrâk, *Kitâbu'l-fihrist*, Thk: Rıza-Teceddüd b. Ali b. Zeynelâbidin, Tahran 1971.
- Râfiî, Mustafa Sadık, *Î'câzu'l-Kur'an ve'l-Belâğetu'n-Nebeviyye*, (9.Baskı), Daru'l-kitâbi'l-'Arabî, Beyrût 1393/1983.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn, *Nihayetu'l-îcâz fi dirayeti'l-i'câz*, Thk: Nasrullah Hacımüftüoğlu, (1.Baskı), Daru sadır, Beyrut 2004/1424.
- Rummânî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsa, *en-Nuket fi Î'câzil-Kur'an*, (Selasu resail içinde), (3. Baskı), Daru Me'ârif, Mısır, ts.
- Sabır Hasan Muhammed Ebû Süleyman, *Mevridu'z-zam'an fi ulûmi'l-Kur'an*, (1.Baskı), Darus-selefiyye, Bombay 1404/1984.
- Safedî, Selahuddin Halil b. Aybek, *el-Vafî bi'l-vefeyât I-XXI*, Thk: Ahmed el-Arnâvut-Turkî Mustafa, (1.Baskı), Beyrut 1420/2000.
- Salah Abdulfettah el-Hâlidî, *Î'câzu'l-Kur'ani'l-beyânî ve mesâdiruhu'r-Rabbânî*, (1. Baskı), Dâru Ammar, Amman, 1421/2000.
- Sehâvî, Şemsuddin Muhammed b. Abdirrahman, *ed-Dav'u'l-lami' li ehli'l-karni't-tasi' I-XII*, (1.Baskı), Daru el-Ceyl, Beyrut 1412/1992.
- Subkî, Tacuddin Ebu Nasr Abdulvahhab b. Ali, *Tabakâtu's-şafîiyyeti'l-kubrâ I-X*,

- Thk: Mahmud Muhammed et-Tanâhî- Abdulfettah Mahmud el-Hulv, Daru ihyai'l-kutubi'l-'Arabiyye, 1383/1964.
- Suyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Husnu'l-Muhâdara fî tarihi Mısre ve'l-Kahire*, Thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (1.Baskı), Daru ihyai'l-kutubi'l-'Arabiyye, yyb. 1368/1968.
- , *Mu'tereku'l-Akrân fî İ'câzi'l-Kur'an I-III*, Thk: Ahmed Şemsuddin, (1. Baskı), dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, Beyrût 1408/1988.
- , *Târihu'l-Hulefâ*, (1. Baskı), Mektebetu eser, İstanbul 1371/1952.
- , *el-İtkân fî Ulûmi'l-Ku'ân*, (2.Baskı), Müessesetu'r-risâle Beyrût 1429/2008.
- Şevkî Dayf, *Tarihü'l-edebi'l-'Arabî I-IV*, Asru'l-abbasiyyi'l-evvel, (16. Baskı), Dâru'l-me'ârif, Kahire 2004.
- Taberî, Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-beyân 'an tefsiri âyi'l-Kur'an I-XXVI*, Thk: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî, (1.Baskı), Daru hicr, Kahire 1422/2001.
- Yusuf Şevki Yavuz, *"İ'câzü'l-Kur'an", DİA, I-XLIV*, TDV. Yay., İstanbul 2000, s. 403-406.
- Zebidî, Muhammed Murtaza el-Huseynî, *Tâcu'l-'arûs min cevhereti-l-kâmûs I-XL*, Thk: Abdussettar Ahmed Ferrac, Matbaatu hukumeti'l-Kuveyt, el-Kuveyt 1385/1965.
- Zehebî, *Siyeru A'lâm*, Thk: Şuayb el-Arnâvud, (1.Baskı), Müessesetu'r-risâle, 1405/1984.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâik-i gavâmizi't-tenzîl, I-VI*, Thk: Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavved, (1.Baskı), Mektebetu'l-ubeykan, Riyad 1418/1998.
- Zemlekânî, *el-Burhânu'l-kâşif 'an i'câzi'l-Kur'an*, Thk: Hatice el-Hadisî-Ahmed Matlûb, Matbaatu'l-anî, Bağdad 1394/1974.
- Zürkânî, Muhammed b. 'Abdulazim, *Menâhilu'l-irfan fî 'ulûmil-Kur'an I-II*, Thk: Fev-vaz Ahmed Zumerli, (1.Baskı), Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, Beyrût 1415/1995.
- Zirikli, Hayruddin, *el-A'lâm kâmûsu terâcîm I-VIII*, (15. Baskı), Daru'i-ilm li'l-melayin, Beyrût, 2002.